رەسمىنى ئىشلىگۈچى : غازى ئەھمەد
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى : مۇراددىل ئابىد

تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر 3

1.بۇيۇك بۇددا ئالىمى ـــــ كومراجۋا
2.بۇيۇك تىلشۇناس ـــــ مەھمۇد قەشقەرى
3.مەنىلەر خەزىنىسى ـــــ ئەلىشىر نەۋائى
4.مۇقامچىلار بوستانى ـــــ مۇجىزى
5.تارىخنىڭ كۆزى ـــ مولا مۇسا سايرامى

ISBN 7-228-08012-2
9 787228 080120 >
- 228 - 08012 - 2
).00元

تاریخی شەخسلەر هەقیدە هیکایلەر

3

2

پەرهاد جیلان

بۆیۆك تیلشۆناس

مەهمۆد قەشقەری

شینجاك خەلق نەشریاتی

图书在版编目(CIP)数据

穆哈麻赫德·喀什噶里/帕尔哈提著. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2003.5
（历史人物故事丛书. 第3辑）
ISBN 7—228—08012—2

Ⅰ. 穆… Ⅱ. 帕… Ⅲ. 故事—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ. I247.8

中国版本图书馆CIP数据核字(2003)第035669号

责任编辑：安尼瓦尔·沙比提
责任校对：阿孜古丽·克力木
封面设计：穆拉丁·阿比迪

历史人物故事丛书 第3辑
（2）
伟大的语言学家—**穆哈麻赫德·喀什噶里** （维吾尔文）

帕尔哈提·吉兰 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮编：830001）
新疆新华书店发行
乌鲁木齐仁祥印务有限公司
787×1029 毫米 32开本 3.375印张
2003年5月第1版 2003年5月第1次印刷
印数：1—5000册

ISBN 7—228—08012—2 套价(1—5)：30.00元
（单价：6.00元）

مۇندەرىجە

خاقانىيە ئوغۇللىرى ئات ئۈستىدە تۇغۇلۇپ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ 1
ئانا تىلغا مۇھەببەت 21
نورۇزدىكى قۇتلۇق سەپەر 31
قانغا بويالغان ئوردا 45
قان - تەر سىڭگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ... 70
كىندىك قېنى تۆكۈلگەن تۈپراق 80
قايتا قەد كۆتۈرگەن «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» ... 97

خاقانیه ئوغۇللىرى ئات ئۈستىدە تۇغۇلۇپ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ!

ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقىرى مىلادىيە 1020 ـ يىلى بىلەن 1030 ـ يىلى ئارىلىقىدا قەشقەردە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئەينى دەۋردىكى قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولۇپ، بوۋىسى مۇھەممەد بۇغراخان ئورۇنباسار خاقان بولغان، ئاتىسى ھۈسەيىن ئىلىك خان ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى ئىسسىقكۆل بويىغا جايلاشقان بارىسغان شەھىرىنىڭ ھاكىمى بولغاندى. ئانىسى يۈبى رابىيە گەرچە ئاددىي باغۋەننىڭ قىزى بولسىمۇ، ياخشى تەربىيىلەنگەن، كۆپ ئوقۇغان ئەقىللىق، ئۇقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى.

مەھمۇد كىچىكىدىلا بوۋىسى مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ ئالدىدا تەربىيىلىنىپ ئۆسكەنىدى. بۇغراخان بۇ نەۋرىسىنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا، ھەتتا تەتىل چاغلىرىدىمۇ مەھمۇدنى ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن بارىسغان شەھىرىگە ئەۋەتىشكە كۆزى قىيمايتتى. «مەھمۇدنى كۆرگۈسى كەلسە، ئۇلار ئۆزلىرى ئوپالغا كېلىشسۇن. مەھمۇد خانلىق مەدرىسىدە يېتىپ ئوقۇۋاتقاچقا، مەنمۇ ئۇنى تۇزۇكرەك يېنىمدا تۇرغۇزالمايۋاتىمەن» دەيتتى بۇغراخان.

بارلىق مەدرىسلەردە ئورما ۋاقىتىدىن باشلاپ، كۈزلۈك يىغىم ئاياغلاشقۇچە تالىپلار تەتىلگە قويۇپ بېرىلەتتى. ھازىر تازا شاپتۇل پىشقان مەزگىل بولۇپ، مەدرىسلەردە تېخى ئوقۇش باشلانمىغانىدى. مەھمۇد ئوپال قاپۇغىدا[1] تۇرۇۋاتاتتى. ھالبۇكى، بۇغراخان تولا ۋاقىتلاردا ئۇنى ئۆز يېنىدا تۇتۇپ قالالمايتتى. مەھمۇد ھەر كۈنى دېگۈدەك ئەتىگەندە بىر نەچچە كىتابنى كۆك شايى رومالغا يۆگەپ، خاس قۇلى تۇرۇمتايىنى ئەگەشتۈرۈپ، قاپۇغىدىن چىقىپ كېتەتتى. بۇغراخان ئۇنىڭ قەيەرگە بارىدىغانلىقىنى بىلەتتى، ئەلۋەتتە. ساچىيە مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى (ھۈسەيىن ئىبىن) خەلىپىنىڭ ئوپالدا، يەنى بۇغراخان قاپۇغىدىن ئانچە يىراق بولمىغان كەنتتە بىر چوڭ مېۋىلىك بېغى بار بولۇپ، ئۇ ھەر يازدا تەتىل كۈنلىرىنى ئۆز ئائىلىسى بىلەن شۇ باغدا ئۆتكۈزەتتى. بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى مەھمۇد ئەنە شۇ مۇھتەرەم ئۇستازىنىڭ ئۆيىگە كۈندە بىر بېرىپ كەلمىسە كۆڭلى تىنمايتتى. بۇغراخاننىڭ بايا قۇل يىگىتنى كۆرۈپ، «مۇدەررىسنىڭ ئۆيىگە بارمىدىڭلارمۇ» دەپ سورىشى ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئىدى.

— مەھمۇد ھازىر قەيەردە؟ — يەنە سورىدى بۇغراخان قۇل يىگىتتىن.

— ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىدا، چاقىرىپ قويايمۇ؟

— ياق، ئۆزۈم باراي، — دېدى بۇغراخان ۋە ئارقىغا بۇرۇلۇپ ماڭدى.

مەھمۇد ئۆز ھۇجرىسىدا، پۈتۈن خانىغا بىر كەلتۈرۈپ سېلىنغان ئۈدۈن نۇسخىسىدىكى رەڭدار گىلەم ئۈستىدە

① قاپۇغ — (خاقانىيە تىلىدا) خاننىڭ تۇرالغۇسى، قوۋۇق.

چازانی قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدىكى نەقىشلىك شىرەگە قويۇلغان سىرىق خۇرۇم مۇقاۋىلىق قېلىن كىتابنى ئوقۇۋاتاتتى. ئىشىكنىڭ ئۈدۈلىدىكى تامنى ياقىلاپ قويۇلغان ئىككى جاۋەنگە ۋە مەھمۇدنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى تامنىڭ تەكچىلىرىگە ھەرخىل چوڭلۇقتىكى كىتابلار، كانايچە قىلىپ يۆگەلگەن قول يازمىلار ۋە ئۇدۇنىنىڭ دەستە ـ دەستە سۈپەتلىك سىرىق قەغەزلىرى تىزىۋېتىلگەنىدى. مەھمۇد كىتابقا پۈتۈن زېھنى بىلەن بېرىلىپ كەتكەچكە بوۋىسىنىڭ كىرگەنلىكىنى ۋە ئىشىك ئالدىدا توختاپ، ئۆزىگە قاراپ تۇرغانلىقىنى سەزمەي قالدى. مۇھەممەد بۇغراخان ئاق شايى كۆڭلەك ئۈستىدىن يېشىل مەخمەل پەرەنجە كىيگەن بۇ تاقىر باش ياش تالىپقا ئۇزاققىچە قاراپ تۇرۇۋەرمەستىن، خانا ئىچىگە قەدەم تاشلىدى. مەھمۇد شۇندىلا كىتابتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ بوۋىسىنى كۆردى. ئۇ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇغراخاننىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە سول پۇتىغا تىزلاندى ـ دە، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، بېشىنى ئەگدى.

— قۇت بولسۇن، خان بوۋا!

— قۇت بولسۇن، بالام، ئولتۇرغىن.

مۇھەممەد بۇغراخان ئالدى بىلەن شىرەنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئاندىن مەھمۇدمۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى جايىغا يۈگۈندى.

— قايسى كىتابنى ئوقۇۋاتىسەن؟ — دەپ سوردى بۇغراخان.

— ئەبۇ سەئىد ئابدۇلرەھمان بىننى مۇھەممەد ئەل ئىدرىسى يازغان «سەمەرقەند تارىخى»، — دەپ جاۋاب بەردى. مەھمۇد ۋە ئارقىدىنلا يەنە قوشۇپ قويدى، ـ سىز

بەرگەن «ئالتۇن يايلاق»[1] دېگەن كىتابنى تۇنۇگۇن ئوقۇپ بولغاندىم. بۇگۈن بۇ كىتابنى باشلىدىم.

— مۇدەررىس ھوسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ ئېيتىشچە، — دېدى بۇغراخان، — سىلەر ھازىر «زامان گۆھەرلىرى» دېگەن ئەرەبچە شېئىرلار توپلىمىنى ئوقۇۋېتىپسىلەرغۇ. مەنغۇ ئەرەب تىلىغا ئانچە پىششىق ئەمەس. ئىشقىلىپ، بۇ توپلامدىكى شېئىرلارنى ئۆگىنىش تالىپلار ئۈچۈن خېلى قىيىنغا توختايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىر سىلەرگە ئۆتۈلۈۋاتقان ريازىيات[2] ۋە فەلەكىيات[3] بىلىملىرىمۇ ئاسان ئەمەس. مەدرىسنى تاماملاش ئالدىدا تۇرغىنىڭدا باشقا كىتابلارنى ئوقۇيمەن دەپ دەرسىلەرگە تەسىر يەتكۈزۈپ قويمىغىن يەنە.

— راستىمنى ئېيتسام، ـ دېدى مەھمۇد باشقىچە ھاياجانلانغان ئاۋازدا — «زامان گۆھەرلىرى» مەدرىسىتە ئوقۇلۇپ بولغۇچە ئۆزۈم ئالدىمدىن ئۆتكۈزۈپ بولدۇم. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرمۇنچە شېئىرلارنى يادلىۋالدىم.

مۇھەممەد بۇغراخان رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى. مەھمۇد ھەر دائىم كىتاب ۋە ئىلىم ـ پەن توغرىسىدا سۆز ئېچىلغاندا مۇشۇنداق ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ھەۋەسلىنىپ سۆزلەپ كېتەتتى. مانا ھازىرمۇ سۆھبەتنىڭ مۇشۇ ماۋزۇدا داۋاملىشىشىغا تەقەززا بولغانلىقتىن چوڭ ـ چوڭ قوي كۆزلىرى ئۆزگىچە نۇرلىنىپ، چاقناپ تۇراتتى. ئەپسۇسكى، بوۋىسى گەپنى باشقا تەرەپكە بۇرىدى.

---

① ئالتۇن يايلاق — ئەبۇلھەسەن ئەلى ىبنى ھوسەيىن ئەل مەسئۇدى (مىلادىيە 956 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يازغان ئەسەر.
② ريازىيات — ماتىماتىكا.
③ فەلەكىيات — ئاستىرونومىيە.

— باریسغاندین چاپارمەن کەلدی، — دېدی ئۇ — ئاتاڭ یولغا چىقىپتۇ. تەڭرى بۇيرۇسا، ئىككى - ئۈچ كۈننىڭ ئىچىدە قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ كەلگەندىن كېيىن مەن كېتىمەن. بۇگۈن ئۇستازىڭنىڭ سېنى قايتۇرۇۋەتكىنى ياخشى بوپتۇ. ساڭا دەيدىغان گەپىم بار ئىدى، بالام.

مەھمۇد سوئال نەزىرى بىلەن بوۋىسىغا قارىدى. مۇھەممەد بۇغراخان ئىللىق مېھرى سىڭگەن كۆزلىرى بىلەن نەۋرىسىگە قارىدى ۋە قولىنى سۇنۇپ ئۇنى ئۆزىگە يېقىنراق تارتىپ ئولتۇرغۇزدى. ئاندىن يەنە شۇ قولى بىلەن ئۇنىڭ باش - كۆزلىرىنى سىلاپ، يەلكىسىگە ئاستا شاپىلاقلاپ قويدى.

— چوڭ بولۇپ قالدىڭ، بالام، — دېدى بۇغراخان ئۇنىڭغا قاراپ مەستلىكى كەلگەنلىكتىن كۇلۇمسىرەپ، — تەڭرى بۇيرۇسا، كېلەر يىلى مەدرىسنى تاماملايسەن.

ئۇ يەنە مەھمۇدنىڭ يەلكىسىگە مېھرى بىلەن شاپىلاقلاپ قويدى. مەھمۇد كۆزلىرىنى چوڭ - چوڭ ئېچىپ، بوۋىسىنىڭ ئادەتتىكىدىن باشقىچە مۇلايىملىشىپ كەتكەن چىرايىغا سەل ئەجەبلىنىپ سەپسالدى. بوۋىسى بولسا، يەنىمۇ مۇلايىملاشقان ئاۋازدا سورىدى:

— مەدرىسنى تاماملىغاندىن كېيىن قەيەردە تۇرۇشنى ئويلاۋاتىسەن؟

مەھمۇد بۇ سوئالدىن تۇيۇقسىزلىق ھېس قىلىپ، جاۋاب بېرىشتە سەل دۇدۇقلاپ قالدى.

— ھە... قەيەردە تۇرساممۇ ئوخشاش... ھە... قەشقەردە تۇرساممۇ... ياكى سىزنىڭ يېنىڭىزغا بېرىپ تۇرساممۇ

بولىدۇ.

بۇغراخان
بولۇشۇڭ
تۇرىمىز.
ئىشلىرىغ
توقۇغان
رىسالىلىر
باھا بېرىپ
قەلەم ئا
مەھمۇد.
تەربىيىلە
ھاجىپمۇ
مەن كۆز
بولۇپ،

مەھ
بىردەم ئ

تاماملىغا

مەھ

لېكىن...

سۆزلىمەد

بىر ئات چاپتۇرۇپ ئوينىۋالايلى.

— ئات چاپتۇرۇپ؟ — مەھمۇد چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، يېنىشلاپ سوردى.

— شۇنداق، — دېدى بۇغراخان ۋە ئورنىدىن تۇردى.

مەھمۇد ئەپچىللىك بىلەن سەكرەپ تۇرۇپ بوۋىسىغا تىكىلدى، بۇغراخان مېڭىشقا تەمشەلدىيۇ، يەنە توختاپ نەۋرىسىگە قاردى.

— قېنى ئېيتقىنا، مەھمۇد، — دەپ سوردى ئۇ، — خاقانىيە مەدرىسلىرىدىكى تالىپلار ئۇچۇن دىنىي ۋە پەننىي بىلىملەردىن تاشقىرى يەنە ئىگىلەشكە تېگىشلىك ماھارەتلەر قايسىلار؟

مەھمۇد جاۋاب بەردى:

— قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، چەۋەندازلىق، ئوقيا ئېتىش، چېلىشىش، چەۋگەن① ۋە شاھمات ئويناش، ساز چېلىش.

— توغرا، — دېدى بۇغراخان، — قەشقەردىن كېتىش ئالدىدا سېنىڭ ئات ئۇستى ماھارىتىڭنى يەنە بىر قېتىم سىناپ كۆرەي. نۆكەرلەرنى باشلاپ چىقىپ چەۋگەن ئوينايلى.

ئۇ بىر تىنىۋالغاندىن كېيىن چاقچاق ئارىلاش ئاھاڭدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— سەن كىتابنى كۆپ ئوقۇدۇڭ. فەلەكىياتتىن تارتىپ تېبابەتچىلىككە، رىيازىيات ۋە ئەدەبىياتتىن تارتىپ تارىخ ۋە پەلسەپىگىچە بولغان ھېكمەتلەرنىڭ ھەممىسىگە پىشىپ چىقتىڭ. ئەمدى ئات ئۇستىدە كۆرسىتىدىغان كارامىتىڭمۇ

① چەۋگەن — ئات مىنىپ ئوينىلىدىغان توپ ئويۇنى.

بارمۇ ـ هە! گەپ قىلە!

مەھمۇدنىڭ چوڭ ـ چوڭ قوي كۆزلىرى شوخ چاقناپ كەتتى ۋە ئۇ خۇددى بوۋىسىغا ئوخشاشلا چاقچاق ئارىلاش ئاھاڭدا سۆز ياندۇردى:

— ئات ئۇستىدە كۆرسىتىدىغان كارامىتىم بولمىسا بۇيۇك خاقانىيىدە قانداق ياشايمەن؟ خاقانىيە ئوغۇللىرى ئات ئۇستىدە تۇغۇلۇپ، ئات ئۇستىدە ئۆلىدۇ!

— يارايسەن، مەھمۇد! — مۇھەممەد بۇغراخان شادلانغان ھالدا كۈلۈپ تۇرۇپ، نەۋرىسىنىڭ بىلىكىنى چىڭ قىسىپ تۇتۇپ سىلكىپ قويدى، — قېنى، يۇر ئەمىسە، كارامىتىڭنى كۆرسەت!

مەھمۇد بوۋىسىغا قاراپ ھەم خۇشال بولدى، ھەم ئەجەبلەندى. چۈنكى، بۇغراخاننىڭ مىجەزى چۈس، ئۆزى ھەممە ئىشتا تەلەپچان، چىرايى سۈرلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنداق ئېچىلىپ كۈلۈشىنى ناھايىتى كەم كۆرگىلى بولاتتى.

مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ بۇيرۇقى يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن قىرىق نۆكەر خۇددى جىددىي جەڭگە ئاتلىنىدىغاندەك چاقماق تېزلىكىدە ھەربىكەتكە كېلىشتى ۋە قايۇغنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى مەيداندا ئاق ئاتلىقلار ۋە قارا ئاتلىقلار بويىچە ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىپ، جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرۇشتى.

— بۇ ئاتنى ساڭا سوۋغا قىلاي، — دېدى بۇغراخان ۋە يۇلتۇز شەكلىدىكى ئاق قاشقىلىق چىرايلىق قارا ئارغىماقنىڭ چۈلۋۇرىنى مەھمۇدنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى، — بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئاتنى مىنىپ، بوۋاڭنى ئەسلەپ تۇرغىن.

شۇ گەپتىن كېيىن ئۇ گەۋدىلىك بوز ئاتقا مىنىپ سەپ ئالدىغا كەلدى ۋە نۆكەرلەرنى بىر قۇر كۆزدىن كەچۈردى. نۆكەرلەرنىڭ ھەممىسى تەلەپكە لايىق ئىدى، ئۇچىسىغا كەشتىلەنگەن ئاق كۆڭلەك ۋە ئاق شىم كىيىپ، بېلىنى كۈمۈش بېزەكلىك كەمەر بىلەن چېگىۋ باغلىغان؛ ھەممىسىنىڭ باشلىرىدا ئوخشاشلا قارا قوزا كۆرپىسىدىن تىكىلگەن ئۆرە قالپاق، پۇتلىرىدا سىرىق ئوغۇق① ؛ يانلىرىدا قىلىچ، قوللىرىدا ئۇچى ئەگرى چەۋگەن تاياقلىرىنى تۇتقانىدى.

بۇغراخان نۆكەرلەرنىڭ تەييارلىقىدىن قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ئېتىنى دېۋىتىپ، قاپۇغ دەرۋازىسىدىن سىرتقا چىقتى. بۇ يەردە ئۇچ يۈز كىشىلىك چارلىغۇچى ۋە بەش يۈز قورۇقچى ئايرىم - ئايرىم سەپ تارتىپ، بۇغراخاننىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشقانىدى. ئۇلار ناۋات رەڭ يىپەك سەللە ئوراپ، چاڭئەننىڭ سىرىق تەڭگىلىك قىزىل تاۋىرىدىن تون كىيگەن چار ساقال، سورلۇك بۇغراخاننى كۆرگەندىن كېيىن پوتۇن دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بۇيرۇق كۈتۈپ ئۇنىڭغا كۆز تىكىشتى.

بۇغراخان يەنە ئېتىنى توختاتتى - دە، قاسراقسمان تۆمۈر ساۋۇت ۋە يالتىراق مىس دۇبۇلغا كىيىپ، قىلىچ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان بۇ ئەزىمەتلەرنىمۇ كۆزدىن كەچۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ئوڭ قولىنى كەسكىنلىك بىلەن شىلتىپ، يۈرۈشكە بۇيرۇق بەردى.

ئەڭ ئالدى بىلەن چارلىغۇچىلار چۆل تەرەپكە قاراپ، ئاتلىرىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كېتىشتى. ئاندىن بۇغراخان

① ئوغۇق — ئۆتۈكنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق.

بىلەن قورۇقچىلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئات سالدى. ئەڭ ئاخىرىدا چەۋگەن ئويناشقا تەييارلانغان نۆكەرلەر قاپۇغىدىن چىقىپ ئۇلارغا ئەگەشتى. شامالدەك چاپقۇر قارا ئارغىماق مىنگەن ۋە خۇددى ئۆگەنچى نۆكەرلەرگە ئوخشاشلا قارا قوزا كۆرپىسىدىن ئۆرە قالپاق كىيگەن مەھمۇد بوۋىسىنىڭ ئارقىسىدىن قالماي كېلىۋاتاتتى. قارا ئارغىماققا مىنگەن ئۇنىڭ خاس قۇلى تۇرۇمتايمۇ ئىككى دانە چەۋگەن تايىقىنىڭ (ئۆزىنىڭ ۋە مەھمۇدنىڭ) تۇتۇپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇلار قاپۇغ تەۋەسىدىن چىقىپ، يېزا يولىغا چۈشتى ۋە ئاتلىرىنى چاپتۇرغان پېتىچە يول بويىدىكى توخۇ، غازلارنى، سالپاڭ قۇلاق ئىتلارنى ئۇركۈتۈپ، لاي سۇۋاقلىق پاكار - پاكار قارا ئۆيلەرنىڭ، شاخ - شۇمبىلار بىلەن قاشالانغان مېۋىلىك باغلارنىڭ ئالدىدىن ھەش - پەش دېگۈچە ئۆتۈپ كېتىشتى - دە، ئۇپۇققا تاقاشقان پايانسىز دالاغا يۈزلەندى. يېزا باغلىرى ۋە تېرىلغۇ يەرلەر ئارقىدا قالدى. ئاتلىقلار چۆلگە ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى ئېشەك مىنگەن دېھقانلار، كۆتەك ھارۋىلىرىغا توغراق باسقان ئوتۇنچىلار ئۇچرىمايدىغان بولدى.

ئاتلىقلار داستىخاندەك كەڭ يېيىلغان چۆلنى كېزىپ، مەخسۇس چەۋگەن ئويۇنى ئۈچۈن تەييارلانغان جايغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ ئۇزۇنلۇقى مىڭ چامدامچە، كەڭلىكى بەش - ئالتە يۈز چامدامچە كېلىدىغان تۈزلەپ ياسالغان مەيدان بولۇپ، چۆرىسىگە قىل ئارقان تارتىلغانىدى. مەيداننىڭ ئىككى بېشىدا چەۋگەن توپى كىرگۈزۈلىدىغان «دەرۋازا» بار ئىدى. بۇ ئاتالمىش «دەرۋازا» نىڭ ئارىلىقى بىر غۇلاچ چىقىرىلىدىغان بولۇپ، رەڭلىك خىشلار بىلەن گۈل

چىقىرىپ قويۇرۇلغان، ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى كىچىك مۇنارلاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئەگەر تاياق تۇتقان چەۋگەنلەر ئاق ئاتلىقلار ۋە قارا ئاتلىقلار بويىچە بەشتىن - بەشتىن ئىككى تۇركۈمگە ئايرىلىپ، مەيداننىڭ ئىككى بېشىغا تىزىلىشتى. ئۇجمە ياغىچىدىن ياسالغان ئانارەك چوڭلۇقتىكى يۇمىلاق توپ مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلدى. مۇھەممەد بۇغراخان ئاق ئاتلىقلارغا، مەھمۇد قارا ئاتلىقلارغا باش بولدى.

مەيداننىڭ چېتىدە تۇرغان بايراقچى قىزىل تۇغنى ئىككى قوللاپ بېشىنىڭ ئۈستىدىن ئېگىز كۆتۈرۈش بىلەن ئويۇننى باشلاشقا بەلگە بەردى. مەيداننىڭ ئىككى بېشىدىكى چەۋگەنچىلەر بىراقلا ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، ئوتتۇرىدىكى توپقا قاراپ ئېتىلىشتى. ھەممىدىن بۇرۇن ئاق ئاتلىق بۇغراخان بىلەن قارا ئاتلىق مەھمۇد بىر ۋاقىتتا دېگۈدەكلا توپ تۇرغان يەرگە يېتىپ كېلىشتى. بۇغراخان ئەگرى تايىقىنى كۆتۈرۈپ، توپنى ئەمدى ئۇراي دەپ تۇرغۇچە قۇيۇندەك ئۇچۇپ كەلگەن مەھمۇد ئېگەر ئۈستىدىن ئەپچىللىك بىلەن ئېگىلىپ توپنى ئەگرى تاياق بىلەن يىنىك - يىنىك ئۇرۇپ ئېلىپ قاچتى. قايسى تەرەپ توپنى قارشى تەرەپنىڭ دەرۋازىسىغا كىرگۈزۈۋەتسە، يەنى ھېلقى ئىككى مۇنارنىڭ ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈۋەتسە شۇ تەرەپ ئۇتقان بولاتتى. مەھمۇد يېتىشىپ كەلگەن ئاق ئاتلىقلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ:

— تۇرۇمتاي! — دەپ ۋارقىرىدى - دە، توپنى ئەگرى تاياق بىلەن قاتتىق ئۇرۇپ، نېرىدا چېپىپ كېتىۋاتقان خاس قۇلىغا يەتكۈزۈپ بەردى، ئۇنىڭغىچە قارشى

تەرەپنىڭ ئاتلىقلىرى ئېتىلىپ كېلىپ توپنى تالاشقىلى تۇردى. ئاق ئاتلىقلار بىلەن قارا ئاتلىقلار مەيدانغا تارقىلىپ، ئارىلىشىپ كەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ توپنى قارشى تەرەپنىڭ دەۋازىسىغا كىرگۈزۈۋېتىشكە تىرىشاتتى. توپ بىردەم ئاق ئاتلىقلار تەرەپكە ئۆتۈپ تۇراتتى. چەۋگەنچىلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئەگرى تاياقلار بىلەن توپنى ئۇرۇپ، ئۆز ئادەملىرىگە پاس چىقىرىپ بېرەتتى. بەزەنلەرنىڭ تاياقلىرى توپقا تەگمەي، ئۇلارنىڭ گەۋدىسىگە تېگىپ كېتەتتى ياكى باشقىلارنىڭ تاياقلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ كېتەتتى. بەزىلەر قىزىپ كەتكەن ئاتلىرىنى توختىتىۋالالماي، باشقا ئاتلارغا سوقۇلۇپ كېتەتتى. ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، تۇياقلارنىڭ دۇپۇرلەشلىرى، چەۋەندازلارنىڭ قىقاس ـ چۇقانلىرى... ئەگرى تاياقلار بىلەن ئۇرۇلغان توپ ھېلى ئۇياققا، ھېلى بۇياققا قاڭقىپ ئۆتۈپ تۇراتتى. ئاق ئاتلار ۋە قارا ئاتلار گاھ توپنىڭ كەينىدىن چېپىشاتتى، گاھ پوتۇن بىر مەيدانغا يېيىلىپ، چېچىلىپ كېتەتتى، گاھ بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ كېلىپ بىر يەرگە غۇژمەك بولۇپ تىقىلىپ قېلىشاتتى...

ئاخىرى، بىر مەيدان كەسكىن ئېلىشىشتىن كېيىن قارا ئاتلىقلار يېڭىپ چىقتى. چەۋگەنچىلەر مەيدانىنىڭ سىرتىغا چىقىشتى. مەھمۇد ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ، بوۋىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى. مۇھەممەد بۇغراخان جىددىيلىشىپ تۇرغان ۋە ساقالسىز يۇمران مەڭزىلىرى قىزىرىپ كەتكەن مەھمۇدقا قاراپ قويۇپ:

— توختاپ تۇر! ئالدىراپ تەنتەنە قىلما، يەنە بىر مەيدان ئېلىشىمىز تېخى، — دېدى.

بۇغراخان بۇ گەپلەرنى قىلغاندا گەرچە ھەر دائىمقىدەك قاشلىرىنى يىمىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاھاڭىدىن نەۋرىسىگە قارىتا قايىل بولغانلىق ۋە سۆيۈنۈش ئالامەتلىرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

چەۋگەنچىلەر ھاردۇقىنى چىقىرىپ، ئاتلىرىنىڭ تەرىنى قۇرۇتۇۋالغاندىن كېيىن يەنە مەيدانغا چۈشتى. بۇ قېتىم ئۇزاق ۋە قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن ئاۋۋال ئاتلىقلار ئۇتۇپ چىقتى.

— تەڭلىشىپ قالدۇق، يەنە بىر مەيدان ئوينايمىز، — دېدى مەھمۇد بوۋىسىغا مەيدانىنىڭ سىرتىغا چىققاندىن كېيىن.

— بولدى ئەمدى، — دېدى بۇغراخان، — چارچىدىم، قېرىپتىمەن.

بۇغراخان شۇنداق دېدى — دە، نېمە ئۈچۈندۇر ئۇشتۇمتۇت ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ مانا مۇشۇ نەۋرىسى مەھمۇددەك قىران چاغلىرى ئېسىگە كېلىپ قالدى. ئۇ چاغدا مۇھەممەد بۇغراخانىنىڭ مەرھۇم ئاتىسى يۇسۇپ قادىرخان تېخى تەختكە ۋارىسلىق قىلمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ «قادىرخان» ئەمەس، بەلكى «يۇسۇپ تېگىن» دەپ ئاتىلاتتى». شۇنداق قىلىپ، يۇسۇپ تېگىن بىر قېتىم يىراققا يۇرۇش قىلىش ھەربىي مەشقى ئېلىپ بېرىپ ئوپالغا كەلگەندە، بۇ مەشىققە قاتناشقان ئوغۇللىرى سۇلايمان بىلەن مۇھەممەدنى دەل مۇشۇ چەۋگەن مەيدانىغا باشلاپ كەلگەنىدى.

شۇ كۈنى بۇ يەردە چەۋگەن ئويۇنى ئەجەبمۇ قىزىپ كەتكەنىدى. يۇسۇپ تېگىن گويا قايتىدىن ياشىرىپ قالغاندەك شۇنچە قىزغىن ئىشتىياق ۋە ھەۋەس بىلەن ئات چاپتۇرۇپ،

بارچە ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ ۋارقىرايتتى: «سۇلايمان، توپنى بۇياققا ئۇر، بۇياققا!» ئارقىدىنلا يەنە مۇھەممەدنى ئالدىرىتاتتى: «مۇھەممەد، ئېتىڭنى تېز چاپتۇر! توپنى ئۇنىڭدىن تارتىۋال!» ئاكا ـ ئۇكىلارمۇ پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن ئويۇنغا بېرىلىپ، خۇددى بۇ كىچىككىنە ياغاچ توپنى قولدىن چىقىرىپ قويسا جېنىدىن ئايرىلىپ قالىدىغاندەك، بارلىق كۈچى ۋە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆزلىرىنىمۇ، ئاتلىرىنىمۇ ئايىماستىن توپنى قوغلىشاتتى، تالىشاتتى.

ئاخىرى چەۋگەننى پۇخادىن چىققۇچە ئويناپ هارغاندىن كېيىن ئاكا ـ ئۇكىلار مەيداندىن چىقىپ، توق سېرىق يىپەك سايىۋەننىڭ ئاستىدا ئاتىسى بىلەن ئولتۇرۇپ ئارام ئېلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن يۇسۇپ تېگىن ئاكا ـ ئۇكا سۇلايمان بىلەن مۇھەممەدنى چېلىشقا سالدى، مۇھەممەد بىر قېتىملا يېڭەلمىدى. يەنە بىردەم هاردۇق چىقىرىۋالغاندىن كېيىن ئاتىسى ئۇلارنى نەيزە ئېتىشقا سالدى. مۇھەممەدنىڭ ئاتقان نەيزىسى سۇلايماننىڭ نەيزىسى سانجىلىپ تۇرغان يەرگە ئىككى قەدەمچە يېتەلمىدى.

— يەنە ئات! — دەپ بۇيرۇق بەردى ئاتىسى.

مۇھەممەدنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئاتقان نەيزىسىمۇ سۇلايماننىڭكىگە يەتمىدى.

— بولمايدۇ! — دەپ خىتاب قىلدى يۇسۇپ تېگىن، نەيزىنى شۇنداقمۇ ئاتقان بارمۇ؟ سەن نېمە بولدۇڭ، مۇھەممەد؟ چېلىشتىمۇ ئۇتالمىدىڭ، نەيزە ئېتىشتىمۇ يېتەلمەيۋاتىسەن؟

مۇھەممەد خىجالەتچىلىكتە يەرگە قاراپ، بوينىنى تولغاپ قويدى ـ دە:

— ئۇ مەندىن چوڭ تۇرسا...، — دەپ غودۇڭشىپ قويدى.

— نېمە! — دېدى يۇسۇپ تېگىن ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ، — بۇ گەپنى ئۇيالماستىن ئاغزىڭدىن قانداق چىقاردىڭ؟ ئۆزىدىن زورنى، كۈچلۈكنى يەڭمىسە باتۇر بولامدۇ؟ ياق، بولمايدۇ! نەيزەڭنى يەنە ئات. قاچانكى نەيزەڭنى سۈلايماننىڭ نەيزىسى سانجىلىپ تۇرغان ئاشۇ يەردىن يىراققا چۈشۈرمىسەڭ بۇ يەردىن كەتمەيسەن.

مۇھەممەد قارا تەرگە چۆمۈپ بىر نەچچە قېتىم نەيزە ئاتقاندىن كېيىن ئاخىرى سۈلايماننىڭ نەيزىسىدىن سەل يىراققا چۈشۈردى.

— ھە، ئەمدى بولدى، — دېگەندى يۇسۇپ تېگىن قانائەت ھاسىل قىلىپ، ئاندىن بۇ ئىككى ئوغلىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ يەلكىلىرىدىن قۇچاقلاپ تۇرۇپ مۇنداق دېگەندى:

«بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق قاتتىق مەشىق قىلىپ، ياخشى چېنىقىڭلار، قەلەمدىمۇ، ئەلەمدىمۇ يېتىشىپ چىققاندىلا ئاندىن بىر ـ بىرىڭلارغا مۇستەھكەم يۆلەك بولالايسىلەر ۋە شۇنداق بولغاندىلا ھەرقانداق زور ۋە قۇدرەتلىك رەقىبنى يېڭەلەيسىلەر، ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى يوقاتمىغان غالىبلاردىن بولۇپ ياشىيالايسىلەر.»

مۇھەممەد بۇغراخان ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە تەنلىرى تىكەنلىشىپ كەتكەندەك بولدى. ئارىدىن نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپ، ياش مۇھەممەد ئەمدى ساقىلىغا ئاق سانجىغان بۇغراخان بولغان كۈنلەردە ئەھۋال قانداق بولۇۋاتىدۇ؟ سۈلايمان ئارسلانخان بىلەن مۇھەممەد بۇغراخان بىر ـ بىرىگە

يۆلەك بولالمىدى، ئەكسىچە... ئەپسۇس، ئەپسۇس! يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئۆز ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلالمىدى. «بۇ گۇناھ زادى كىمدە» دەپ ئويلايتتى مۇھەممەد بۇغراخان، «سۇلايماندىمۇ ياكى مەندىمۇ؟ كېيىن يەنە نېمە ئىشلار بولۇپ كېتەر؟ ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەننىڭ ئاداققى تەقدىرىمىز قانداق بولار؟ ئاھ، ياراتقان ئاللا ئىگەم، گۇناھكار بەندەڭنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن!»

مۇھەممەد بۇغراخان كۆزلىرىنى چىڭ يۇمدى ـ دە، بېشىنى قاتتىق سىلكىۋېتىپ، بۇ خىياللارنى قاچۇرۇشقا تىرىشاتتى. نېمە ئۈچۈندۇر ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان، بولۇپمۇ خانلار كېڭىشىدىن كېيىن مۇشۇ خىلدىكى ئەسلىمىلەر ۋە خىياللار مۇھەممەد بۇغراخانغا ئارام بەرمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ ھەرقانچە ئويلىماسلىققا ئۇرۇنسىمۇ، پات ـ پاتلا بۇ خىل ئازابلىق خىياللار ئۇنىڭ مېڭىسىنى چۈلغىۋالاتتى ـ دە، كۆڭلى پەرىشان بولاتتى.

— بوۋا، نېمىنى ئويلاۋاتىسىز؟ ـ دەپ سورىدى مەھمۇد ئۇنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشنى كۆزىتىپ.

— ھە... ھە، ھېچنېمە، ھېچنېمە...، — دېدى بۇغراخان چىرايىغا تەبەسسۇم يۈگۈرتۈپ.

ئۇ ئۆپچۆرىسىگە كۆز تاشلىدى ۋە ئاتلىرىنىڭ تەرىنى قۇرۇتۇش ئۈچۈن چۈلۋۇرلىرىدىن يېتىلىشىپ مېڭىپ ئايلىنىپ يۈرگەن چەۋگەنچىلەرگە قاراپ تۇرۇپ، مەھمۇدقا مۇراجىئەت قىلدى:

— ئۆتكەندە ساچىيە مەدرىسىنىڭ تالىپلىرى بىلەن ھەربىي مەشغۇلات ئېلىپ بېرىۋاتقىنىڭىز كۆزدىن كەچۈرگىنىمدە نەيزىۋازلىق ۋە ئوقيا ئېتىشتىكى

ماھارىتىڭنى كۆرۈپ خۇرسەن بولغانىدىم. بۇگۈن چەۋەندازلىقتىمۇ تەلەپكە لايىق بولغىنىڭنى كۆردۈم. يارايسەن! خاقانىيىنىڭ مۇناسىپ ئوغلى بولۇش ئۈچۈن مۇشۇنداق بولۇش كېرەك. ئىلىم - پەننىمۇ، ھەربىي ئىشلارنىمۇ ئوخشاشلا پۇختا ئىگىلەش كېرەك. بۇ ئىككىسىنىڭ بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. ياۋنى يېڭىپ، ئەلنى قوغداشتا ئات مىنىپ، قورال تۇتۇشنى بىلمىسەڭ بولمايدۇ؛ ئەقىلنى ئىشقا سېلىپ، ئەلنى سوراشتا بىلمىگەن بولمىسا بولمايدۇ.

64

شۇ ئەسنادا بۇغراخاننىڭ خاس قوروقچىلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ ئاق ئېتىنى يېتىلەپ ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلدى. بۇغراخان ئېتىنى ئالماي تۇرۇپ، يېقىن ئارىدا تۇرغان يەنە بىر قوروقچىنىڭ نەيزىسىنى ئالدى - دە، غۇلچىنى كەڭ كېرىپ تۇرۇپ كۈچ بىلەن ئاتتى. سىزىپ قويغاندەك تۈپتۈز نەيزە يىراققا ئۇچۇپ بېرىپ يەرگە سانجىلدى. بۇنى كۆرۈپ، مەھمۇدمۇ يەنە بىر قوروقچىنىڭ نەيزىسىنى ئالدى - دە، شىددەتلىك ئۇچۇپ بېرىپ بۇغراخاننىڭ يەرگە سانجىلىپ تۇرغان نەيزىسىدىن بىر - ئىككى قەدەم يىراققا چۈشتى. بۇغراخان ئۇنىڭ نەيزە ئېتىشىنى كۆزەتكەندىن كېيىن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا قاراپ مەھمۇدمۇ كۈلدى.

65

66

شۇنىڭدىن كېيىن بۇغراخان يىغىلىپ بولغان قوروقچى ۋە چەۋگەنچىلەرگە قاراپ:

— ئاتلىنىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى - دە، ئۆزىمۇ ئىرغىپ ئېتىغا مىندى.

67

ئاتلىقلار رەتلىك تىزىلىپ، سەپ بويىچە ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ يولغا چۈشتى. بۇگۈن مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ

روهي كەيپياتى باشقىلا كۆتۈرەڭگۈ ئىدى. ئۇنىڭ يەنىلا جىم ماڭغۇسى كەلمىدى.

— ھەي يىگىت، قولۇڭدىكىنى ماڭا بەرگىنە، — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ چەۋگەن توپنى قولىغا ئېلىپ كېلىۋاتقان بىر چەۋگەنچى چېرىك تەرەپكە بۇرۇلۇپ.

ياش چېرىك ئېتىنىڭ يورغىسىنى تېزلىتىپ، ئۇنىڭغا يانداشتى ۋە توپ بىلەن ئەگرى تاياقنى سۇنۇپ بەردى.

— مەھمۇد، مانا بۇ توپنى تۇتۇۋالالامسەن؟ — دەپ يەنە ۋارقىرىدى بۇغراخان ۋە چەۋگەن توپنى يەرگە تاشلاپ، ئەگرى تاياق بىلەن قاتتىق ئۇردى. توپ ھاۋاغا قاڭقىپ چىقىپ، يىراققا دومىلاپ كەتتى. مەھمۇد ئېتىنى چاپتۇرۇپ بېرىپ ئەمدىلا قولىنى پەسكە ئۇزىتاي دەپ تۇرۇشىغا سوڭدىشىپ يېتىپ كەلگەن بۇغراخان ئەگرى تاياق بىلەن توپنى يەنە ئۇردى. توپپەنە كۆكلەپ بېرىپ يىراققا دومىلاپ كەتتى. بۇغراخان توپنى ئۇرۇپ ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە مەھمۇد بورانداك ئۇچۇپ باردى — دە، سۇرئىتىنى ئاستىلاتماي تۇرۇپ، ئىگەر ئۈستىدىن چەبدەسلىك بىلەن يانغا ئېگىلىپ، ئانارچىلىك ياغاچ توپنى بارماقلىرى بىلەن چىڭ قىسىپ تۇتۇپ ئېلىۋالدى. قىزىپ كەتكەن يۇلتۇز قاشقىلىق قارا ئارغىماق مەھمۇدنىڭ تىزگىن تارتىشىغا بوي بەرمەي تۇياقلىرى ئاستىدىن چاڭ توزۇتۇپ يەنە خېلى ئۇزاققىچە چېپىپ كەتتى.

مۇھەممەد بۇغراخان ئۇنىڭ كەينىدىن قاراپ، شادلىق تۇيغۇسى سىڭگەن جاراڭلىق ئاۋازدا كۈلۈپ كەتتى.

— ھەي مەھمۇد، ھەي مەھمۇد! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ، — مۇدەررىس بولىمەن دېگەن گەپىڭنى تاشلا. سەن ۋەزىر

بولسەن، ۋەزىر بولمىساڭ سۇ باشى[1] بولسەن، سۇباشى!

بۇغراخان خۇشاللىق ئىچىدە نەۋرىسىدىن زوقلىنىپ يەنە كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭغىچە مەھمۇد ئېتىنى تىزگىنلەپ، ساقالسىز مەڭزىلىرى خۇددى تاڭ شەپىقىدەك قىزىپ كەتكەن، يوغان قوي كۆزلىرى شوخ چاقناپ تۇرغان ھالدا قايتىپ كەلدى. ۋە بوۋىسىغا قوشۇلۇپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئاندىن ھەر ئىككىسى سەپكە قوشۇلدى. ئاتلىقلار ئاتلىرىنى گاھ چاپتۇرۇپ، گاھ يورغىلىتىپ، كەلگەن يولى بىلەن ئوپال قاپۇغىغا قايتىشتى.

---

① سۇباشى ـ قوماندان.

ئانا تىلغا مۇھەببەت

مەھمۇد قاپۇغ باشى ۋە مىڭدەك چېرىكنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوپال تەۋەسىنىڭ سىرتىغا چىقىپ، ئۆزىنىڭ بارىسغان شەھىرىدىن قايتىپ كەلگەن ئاتىسى ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن بىلەن ئانىسى بۇبى رابىيە ئالتۇن تارىمنى[1] قارشى ئالدى.

بۇغرا تېگىن ۋە ئۇنى قورۇقداپ كېلىۋاتقان تۆت مىڭ ئاتلىق چېرىكنىڭ قارىسى يىراقتىن كۆرۈنۈشى بىلەنلا مەھمۇد ۋە قاپۇغ باشى ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا مېڭىپ باردى. يېقىن كەلگەندىن كېيىن بۇغرا تېگىنمۇ ئاتتىن چۈشتى.

باھادىرلارچە قابىل كەلگەن ۋە جەڭگە كېتىۋاتقان سانغۇندەك يېنىك ھەربىيچە كىيىنىپ، يېشىل سەللە ئورىغان، قاپقارا قىرقىما ساقاللىق ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن قۇچىقىنى كەڭ ئېچىپ ئوغلى مەھمۇدنى باغرىغا باستى. ئاندىن ئۆزىنى يىراقلاشتۇرۇپ، ئوغلىغا سەپسېلىپ قارىدى.

— قارىغىنا بۇنىڭ چوڭ بولۇپ كەتكىنىنى! — دەيتتى ئۇ شاد — خۇرالىلىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ، — بوي — بەستى

① خان جەمەتى ئىچىدىكى ئايالار «ئالتۇن تارىم» دېگەن ئاتاق بىلەن ئۇلۇغلىناتتى.

راسا قاملاشقان ئەزىمەت بويتۇ، چىراي - تۇرقىمۇ بەئەينى ئاتىسىنى تارتىپتۇ.

بۇغرا تېگىن مەھمۇدنىڭ يەلكىسىگە ئۆزىنىڭ قۇۋۋەتلىك قولى بىلەن شاپىلاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

شۇ ئاردا ئىككى دېدەك قىزنىڭ سۇنۇلغان قوللىرىغا تايىنىپ، قىزىل تاۋار سايىۋەنلىك ھارۋىدىن چۈشكەن بۇبى رابىيە ئالتۇن تارىم ئۈزۈن ئېتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ، خۇشاللىقىدىن ئۇن سېلىپ يىغلىغان پېتى ئوغلى تەرەپكە ئېتىلدى. مەھمۇد ئاتىسىنىڭ قۇچىقىدىن بوشىنىپ، ئانىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ باردى.

— جېنىم بالام مەھمۇد، — دەيتتى بۇبى رابىيە ئېسىدەپ تۇرۇپ ۋە ئوغلىنىڭ ماڭلىيىغا سۆيۈپ، — تىنچ تۇردۇڭمۇ! سېنىمۇ كۆرىدىغان كۈنۈم بولىدىكەن...

ئۇ ياشقا تولغان كۆزلىرى بىلەن مەھمۇدقا قارايتتى ۋە يەنە يېنىشلاپ ئۇنىڭغا يېپىشاتتى.

مەھمۇد بولسا، ھاياجانلانغان ھالدا:

— خۇش كېلىپسىز، ئاتا! خۇش كېلىپسىز ئانا! — دەيتتى ۋە بىر تەرەپتىن ئاتا - ئانىسى بىلەن كۆرۈشكىنىدىن خۇشال بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئانىسىنىڭ ئۇنى خۇددى گۆدەك بالىنى پەپىلىگەندەك ئەركىلىتىشلىرىدىن ئوڭايسىزلىنىپ، كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇراتتى.

ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن قاپۇغ باشى بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن يۈرۈشكە بۇيرۇق بەردى.

— بولدى، رابىيە، — دېدى ئۇ كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا چاقچاق قىلىپ، — بۇ ئۇچۇرۇم بولمىغان كىچىك قۇشۇڭنى

ئەمدى ئۆيگە بارغاندىن كېيىن قانىتىڭ ئاستىغا بېسۋالغىن.

«ئۇنىڭ خۇلقى ـ مىجەزى قىلچىمۇ ئۆزگەرمەپتۇ» دەپ ئويلىدى مەھمۇد بويلۇق جەدە ئاتقا ئەپچىللىك بىلەن مىنۋالغان ئاتىسىغا قاراپ، — بوۋامغا زادى ئوخشىمايدۇ. بوۋام ـ ئېغىر ـ بېسىق، چىرايى سۈرلۈك. ئاتام بولسا، تېتىك، خۇش چاقچاق، ئوچۇق چىراي.»

شۇنىڭ بىلەن، بارىسغانلىق ۋە ئوپاللىق چەۋەندازلار بىرلىكتە ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ئازىق قەلئەسىگە، يەنى مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ قاپۇغىغا يېتىپ كېلىشتى. قەلئە سېپىلىنىڭ قاراتۇمۇر بىلەن قاپلانغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى كەڭ ئېچىلدى. ئاتلىقلار قەلئە ئىچىگە كىرىشتى. بۇغرا تېگىن، بۇبى رابىيە ۋە مەھمۇد قاپۇغ باشىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئىچكىرىكى ھويلىغا ئۆتۈشتى.

ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن ئىشىك ئالدىدا تۇرغان ئاتىسىنى كۆرۈپ دەرھال ئالدىغا باردى ـ دە، تىز پۈكۈپ، ئۇنىڭ پېشىنى سۆيدى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بەردى:

— قۇت بولسۇن، بۇغران ئاتا!

بۇبى رابىيەمۇ يېقىن كەلدى ۋە ئىككى قولىنى كۆكسىنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ چوڭقۇر ئىگىلدى.

— قۇت بولسۇن، خان ئاتا!

— قۇت بولسۇن! — دەپ جاۋاب قايتۇردى ئۇلارغا مۇھەممەد بۇغراخان، — ئۆيگە كىرەيلى.

ئۇلار ئۆيگە كىرىشتى. غىزالىنىپ، ئۈسسۈزلۈقىنى قاندۇرۇۋالغاندىن كېيىن مۇھەممەد بۇغراخان بىلەن ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن باغقا چىقىپ، گۈلزارلىقنىڭ

ئوتتۇرىسىدىكى ئويما نەقىشلىك راۋاقتا گىلەم ئۈستىگە قويۇلغان ماموق ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئارام ئېلىپ ئولتۇرۇشتى. شۇ ئەسنادا بۇغراخاننىڭ خاس مەھرىمى، ساچىيە مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھوسەيىن ئىبنىن خەلەپنىڭ سالامغا كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى.

— كىرسۇن، — دەپ ئىجازەت بەردى بۇغراخان.

ھوسەيىن ئىبىن خەلەپ ئۆز زامانىسىنىڭ كاتتا بىلىم ئىگىلىرىدىن بىرى بولغاچقا، بۇغراخان ئۇنى قەدىرلەيتتى ۋە ئىززەتلەيتتى، شۇ ۋەجىدىن بۇ ھۆرمەتلىك مۇدەررىس ئازىق قەلئەسىگە پات ـ پات قەدەم تەشرىپ قىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاتىسى شاملىق ئەرەب مۆتىۋەر، ئانىسى قەشقەر گۈلباغلىق بەگ قىزى بولۇپ، خاقانىيىدىمۇ ۋە شام، باغدادلاردىكى ئەرەب ئۆلىمالىرى ئىچىدىمۇ بەلگىلىك نوپۇزى بار ئىدى.

بېشىغا مۇدەررىسلىك ئاق سەللىسىنى ئورىغان، ئۇچىسىغا ئۇزۇن ئاق پەرىجە، پۇتلىرىغا يۇمشاق مەسە كىيگەن چار ساقاللىق، قۇش بۇرۇن ھوسەيىن ئىبىن خەلەپنى راۋاققا مەھمۇد باشلاپ كەلدى. مۇدەررىس راۋاقنىڭ پەلەمپىيى ئالدىغا كەلگەندە بىر قېتىم تەزىم قىلدى، راۋاققا چىققاندىن كېيىن يەنە ئېگىلدى ۋە ئوردىنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرىگە تولۇق ئەمەل قىلغان ھالدا قول قوشتۇرۇپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئاللانىڭ ئەزىز بەندىسى، مۆمىنلەرنىڭ پاسىبانى شاھى ئېھرام مۇھەممەد بۇغراخان ھەزرەتلىرى، ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، سائادەتلىك ھوسەيىن بۇغرا تېگىن!

مۇھەممەد بۇغراخان بۇ مۇدەررىسنىڭ «قۇت بولسۇن»

دېگەننىڭ ئورنىغا ھەمىشە «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېگەن ئەرەبچە ئىبارىنى ئىشلىتىشىگە تېخىچە كۆنەلمەي يۈرەتتى ۋە ئۆزىنىڭ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىلىدىكى «خاقان» ياكى «خان» دېگەننىڭ ئورنىغا «شاھى ئېھرام» دېگەن پارسچە نام بىلەن ئاتىشنى ياقتۇرمايتتى. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئاتاقلىق ئالىمغا بولغان ئىخلاسمەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭغا قائىدە - يوسۇنلۇق مۇئامىلە قىلىپ، كۆڭلىدىكى بۇ كىچىككىنە نارازىلىقىنى بىلدۈرمەيتتى.

— قۇت بولسۇن، مۆھتەرەم شەيخ ئىمام ھۇسەيىن ئىبىن خەلەپ ھەزرىتىم، مەرھەمەت قىلغايسىز، — دېدى مۇھەممەد بۇغراخان.

— پېقىر تېخى بايىلا ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن جانابلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دىدار كۆرۈشمەك ئىستىكى بىلەن سالام بېرىشكە ئالدىراپ كەلدىم، — دېدى ھۇسەيىن ئىبىن خەلەپ گىلەمگە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ.

— سىز ئوپالدا تۇرۇۋاتقانىدىڭىز، شەيخ ئىمام! — دەپ سورىدى ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن ھال - ئەھۋال سورىشىپ بولغاندىن كېيىن.

— شۇنداق، — دېدى مۇدەررىس، — ھازىر ساچىيە مەدرىسىدىكى تالىپلار تەتىلگە قويۇپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن ئوقۇش باشلانغۇچە ئوپالدىكى بېغىمدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، دەم ئالاي دەپ كەلگەنىدىم.

بۇغراخاننىڭ ئائىلە قۇللىرىدىن ئىككىسى كۈمۈش تاۋاقلاردا ئۈزۈم، شاپتۇل ۋە ئەنجۇرلەرنى ئەكېلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. راۋاقتىكىلەر مېۋىلەرگە ئېغىز تەگكەچ ئۇياق -

بۇياقتىن پاراڭ سېلىشتى. ئاندىن ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن مەھمۇدنىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئەھۋالىنى سۇرۇشتۇردى.

— مەھمۇد ساچىيە مەدرىسى بويىچە تالىپلارنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرىدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى مۇدەررىس، — ئۇ ھەممە پەنلەرنىڭ ھېكمەتلىرىنى ئەلا نەتىجە بىلەن ئۆزلەشتۈردى، بولۇپمۇ مېنى بەك خۇشال قىلىدىغىنى، ئۇ ئەرەب تىلىدا ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا كامالەتكە يەتتى. مەنمۇ مەھمۇدقا دائىم جېكىلەپ تۇرىمەن، ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش ئەڭ مۇھىم...

— تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشمۇ مۇھىم، — شۇ چاغقىچە بىر چەتتە جىم ئولتۇرغان مەھمۇد سەل تارتىنىپراق بوشقىنا ئاۋازدا سۆز قىستۇردى، — ھېچ بولمىغاندىمۇ ئۇ بىزنىڭ ئانا تىلىمىز ـ دە...

ھۇسەيىن ئىبىن خەلەپ ئۆز سۆزىنىڭ بۇنداق ئۇشتۇمتۇت بۆلۈۋېتىلىشىنى كۈتمىگەن بولغاچقا، شاگىرتىغا تەئەججۈپ ئارىلاش نەزىرى بىلەن قارىدى. مۇھەممەد بۇغراخان خۇددى ھېچنېمە بولمىغاندەك ئاۋۋالقىدەكلا قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئۇنچىقماستىن ئولتۇراتتى. ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن بولسا، ئوغلىغا زوق ۋە ھېرىسمەنلىك بىلەن قاراپ قالدى.

— ئەپۇ قىلغايسىز، ھۆرمەتلىك ئۇستازىم، — دېدى مەھمۇد بىردەمدىن كېيىن ئوڭايسىزلانغان ۋە گۇناھىنى بوينىغا ئالغان قىياپەتتە، — مەن ئالدىراقسانلىق قىلىپ قويدۇم.

— ھېچ گەپ ئەمەس، مەھمۇد، ھېچ گەپ ئەمەس، —

دېدى مۇدەررىس، — مەن شاگىرتلارنىڭ مۇشۇنداق دادىل بولۇشىنى ياقتۇرىمەن. سەن ھەمىشە ئىلىم - مەرىپەت، بولۇپمۇ تىل ۋە تارىختىن گەپ ئېچىلسا ئۆزۈڭنى بېسىۋالالماي قالىسەن. مەن بۇنى بىلىمەنغۇ. بۇ سېنىڭ ئىلىمگە بولغان ھەۋىسىڭنىڭ كۈچلۈكلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاندىن مۇدەررىس بۇغراخان بىلەن بۇغرا تېگىنگە قاراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ھەركىم ھەرخىل پەنلەرگە قىزىقىشى مۇمكىن، ئەلۋەتتە، مەھمۇد تىل، تارىخ ۋە ئەدەبىياتقا ئالاھىدە ھەۋەس قىلىدۇ. مانا ئەمدى تىل ئىلمى ساھەسىدە ئۆزىنىڭ مۇستەقىل كۆزقارىشى شەكىللىنىشكە باشلاۋاتىدۇ. بىلىشىمچە، ئۇ بۇ ساھەگە ئائىت بىرمۇنچە كىتابلارنى ئۆزلۈكىدىن ئىزدىنىپ ئوقۇپتۇ. بۇ ھەقتە مەن بىلەنمۇ بىرنەچچە قېتىم پىكىرلەشتى. ئۇ ھەمىشە تۈركىي تىل شېۋىلىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى شەرھلەيدىغان مۇكەممەل بىر ئىلمىي ئەسەرنىڭ دۇنياغا كەلمىگەنلىكىدىن ئەپسۇسلىنىدۇ. ئۇ ھامان: تۈركىي تىل ئەرەب تىلىدىن قېلىشمايدۇ، دېگەن نۇقتىئىنەزەردە چىڭ تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە ئۆتكەندە مەن بىلەن بىر قېتىم خېلى قاتتىق مۇنازىرىلەشتى. بىر قىسىم تالىپلارنىڭ ئاغزىنى كوچىلاپمۇ بىرەر ئىلمىي ئەھمىيىتى بار سۆزنى چىقارغىلى بولمايدۇ. بۇ جەھەتتە مەھمۇد پۇتۇنلەي ئۆزگىچە. «بولداچى بۇزاغۇ ئۆكۈز ئارا بەلگىلىك»[1] دېگەندەك، ھەمىشە كىتابتىكىلا گەپنى قىلىدۇ. بۇنداق گەپلەرنى قىلىشقاندا ھەتتا بايىقىدەك ئۆزىنى بېسىۋالالماي قالىدۇ.

---

① «ئۆكۈز بولىدىغان كالا موزاي چېغىدىلا بەلگىلىك».

هۇسەين ئىبىن خەلەپ ئاخىرقى سۆزلىرىنى كۈلۈپ تۇرۇپ تاماملىدى.

— ھىم، ياخشى گەپ، — دېدى ھۇسەين بۇغرا تېگىن ۋە ئوغلىغا كۆزلىرىنى قىسىپراق تىكىلىپ قارىدى، — ماڭا قارىغىنا، مەھمۇد، سەن راستىنلا شۇنداق بىلىملىك مولا بولۇپ كەتتىڭمۇ - ھە؟ بۇغراخان ئاتاممۇ بارىسغان شەھىرىگە يازغان مەكتۇپلىرىدا سېنى مۇشۇنداق دەپ ماختايتتى. بۇگۈن ئۇستازىڭ شەيخ ئىمام ھۇسەين ھەزرەتمۇ تەرىپىڭنى قىلدى. شۇڭا، كىتابتىن ئالغان بىلىملىرىڭگە قايىل بولماي ئىلاجىم يوق. ئەمما، سېنى ھەربىي ئىشلارغا دائىر نېمىلەرنى ئۆگەنگىنىڭنى تېخى ھېچكىم ماڭا ئېيتمىدى. قولۇڭدا تىغ توختامدۇ - ھە؟ گەپ قىلمايسەنغۇ!

مەھمۇدنىڭ ئاتىسىغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمەي تەڭلىكتە قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ھۇسەين ئىبىن خەلەپ سۆزگە ئارىلاشتى:

— ساچىيە مەدرىسىدە خاقانىيە بويىچە ئەڭ خىللانغان مەشقاۋۇللار تالىپلارغا ھەربىي ئىشلاردىن تەلىم بېرىدۇ، سائادەتلىك بۇغرا تېگىن. مەھمۇدمۇ خۇددى باشقا تالىپلارغا ئوخشاش نامار پەرزىنى ئادا قىلىش يېشىغا تولغاندىن تارتىپلا ياراغ ئىشلىتىشنى ئۆگىنىپ ئۆسكەن تۇرسا، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماھارىتىدىنمۇ گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ - دە.

ھۇسەين بۇغرا تېگىننىڭ قاۋۇل گەۋدىسى ئاستا قوزغالدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— قېنى ئورنۇڭدىن تۇر! — دېدى ئۇ مەھمۇدقا بۇيرۇق تەلەپپۇزى بىلەن، — قانچىلىك ئادەم بولغىنىڭنى

ئۆزۈم بىر سىناپ كۆرەي.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار قىلىچۋازلىققا چۇشۇپ كەتتى. بۇبى رابىيە كەسكىن ئېلىشۋاتقان ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ ئارىسىغا كىرمەكچى بولغاندى، بىراق راۋاقتا ئولتۇرغان بۇغراخان بىلەن مۇدەررىستىن ئەيمىنىپ توختاپ قالدى. بۇغراخان خۇددى ھېچ ئىش بولمىغاندەك قوشۇمىسىنى تۇرگەن ھالدا قىلىچۋازلىقنى تاماشا قىلىپ ئولتۇراتتى. مۇدەررىس بولسا، ئىنتايىن قىزىققان سىياقتا كۆز تىكىپ، بۇ ماھارەت كۆرسىتىشنىڭ نەتىجىسىنى كۈتمەكتە ئىدى.

بۇبى رابىيە ئۆزىنى ئىككى يانداىن قولتۇقلىۋېلىشقان دېدەكلەرنىڭ قوللىرىنى چىڭ قىسقان ھالدا ئىلاجسىزلىقتا ئۇنسىز ئاھ ئۇرۇپ قاراپ تۇردى. «يائاللا، كونا خۇيىنى تېخىچە تاشلىماپتۇ» دەپ ئويلىدى ئۇ ئېرىگە خاپا بولۇپ. بۇنىڭدىن نەچچە يىللار ئىلگىرى مەھمۇد تېخىى گۆدەك چاغلىرىدىمۇ ھۇسەيىن مانا مۇشۇنداق قىلاتتى. ئامراقلىقى كېلىپ كەتسە ئوغلىنى ئەركىلىتىپ ئوينىتىشنىڭ ئورنىغا ھە دېسلا قىلىچۋازلىق ياكى چېلىشىش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىپ، ئۆزىمۇ كىچىك بالىدەك قىزىپ كېتەتتى. توغرا، بۇنداق چاغلاردا بۇبى رابىيە ئۆزىمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كېتەتتى. ئۇ ئوغلى مەھمۇدنىڭ يارىغ ئىشلىتىش ماھارىتىنى پۇختا ئىگىلىشىگە پۇتۇن كۈچى بىلەن مەدەت بېرىپ رىغبەتلەندۈرەتتى، ھەتتا ئۆزىمۇ قولىغا قىلىچ ئېلىپ ئۇلگە كۆرسىتەتتى. ئەجەبا، ئەمدى ئۇ ھازىر نېمە ئۈچۈن يىغلامسىراپ ئاھ ئۇرىدۇ نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ يۈرىكى قەپەسكە سولانغان تورغايدەك تەشۋىشلىك تىپىرلاپ، قاتتىق سوقۇپ كېتىۋاتىدۇ؟ ئۇزۇندىن بېرى ئوغلىنى كۆرمىگەچكە

شۇنداقمۇ؟ ياكى پەرزەنتى چوڭ بولغانسېرى ئۆزىمۇ ياشىنىشقا باشلىغانسېرى ئانا قەلبى نازۇكلىشىپ كېتەمدۇ؟ ئاھ ئانا! ئاھ ئانا مېھرى! «توۋا، ماڭا نېمە بولدى» دەپ ئويلىدى بۇبى رابىيە ئۆز ـ ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ، «بۇنداق تىغ ـ ياراغلار بىلەن ھەپىلىشىش ئويۇنلىرى خان جەمەتى ئىچىدە ۋە ئومۇمەن پۇتۇن خاقانىيىدە ئادەتتىكى ئىشقۇ.»

بۇغراتېگىن بىلەن مەھمۇدنىڭ قىلىچلىرى خۇددى ئەينەكتەك ۋالىلداپ، بىر ـ بىرىگە شىددەتلىك ئۇرۇلماقتا ئىدى. مەھمۇدنىڭ قىلىچ ئوينىتىشى كۆرۈنەرلىك سۈسلىشىشقا باشلىدى. ئاخىرى بۇغرا تېگىننىڭ كۈچلۈك زەربىسى مەھمۇدنىڭ قولىدىن قىلىچىنى ئۇچۇرۇپ چىقىرىۋەتتى. ھۇسەيىن بۇغرا تېگىن تەمكىنلىك بىلەن قىلىچىنى قىنىغا سالدى.

— تېخى بىلىكىڭ قاتماپتۇ، — دېدى ئۇ ئوغلىغا، لېكىن ئۇنىڭ ئاۋازىدىن يەنىلا قايىل بولغانلىق ئالامىتى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

— كېرەك يوق، ئۇ تېخى كىچىك، — دېدى بۇغراخان ئۇلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، — تەڭرى خالىسا، يەنە ئىككى ـ ئۈچ يىللاردىن كېيىن ئۇستىخىنى قېتىپ ياخشى قىلىچۋاز بولۇپ چىقىدۇ.

بۇغرا تېگىن ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپ كۈلۈمسىرىدى ۋە ئوغلىنىڭ يەلكىسىگە ئۇرۇپ قويدى.

— ھەربىكىتىڭ چاققان، قىلىچۋازلىق ماھارىتىنى ياخشى ئۆزلەشتۈرۈپسەن.

بۇبى رابىيە بۇغراخاندىن تەپ تارتىپ گەپ قىلمىغان بولسىمۇ، كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى ۋە ياشقا تولغان كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرىدى ـ دە، دېدەكلەرنى ئەگەشتۈرۈپ ھۇجرىسىغا قايتىپ كىرىپ كەتتى.

3

نوروزدىكى قۇتلۇق سەپەر

37

كېيىن مەھمۇد قەشقەردىكى ساچىيە مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئۇ زامانلاردا قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى خانلىق مەدرىسىدە دىنىي ۋە پەننىي دەرسلەر بىرلىكتە ئۆتۈلەتتى. مەھمۇد مەدرىستە ئۆتۈلىدىغان ھەرقايسى پەنلەرنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشتىن سىرت، خان جەمەتى ئىچىدىكى ئەنئەنە بويىچە يەنە ھەرخىل قورال - ياراغلارنى ئىشلىتىش، چەۋەندازلىق، شاھمات ئويناش، ساز چېلىش قاتارلىق كۆپ خىل ماھارەتلەرنى پىششىق ئىگىلىدى. ئۇ بولۇپمۇ ئۇستازى ھۈسەيىن خەلەپنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەرەب تىلىنى ناھايىتى پىششىق ئۆگىنىپ چىقىپ، بۇ تىلدىمۇ خۇددى ئانا تىلىدىكىگە ئوخشاشلا راۋان سۆزلىيەلەيدىغان ۋە يازالايدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، مەھمۇد كىچىكىدىلا بىلىم دائىرىسى كەڭ، ئەتراپلىق يېتىلگەن مەۋلانە سۈپىتىدە تونۇلۇشقا باشلىدى.

38

مەھمۇد ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن تارتىپ قەشقەر ئوپالدىكى ئازىق كەنتىدە تۇردى. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ خاس قۇلى تۇرۇمتاي بىلەن ئوپالدىكى نوروز بۇلاق تۆپىلىكىگە چىقىپ دەرس تەكرار قىلىشقا ئولتۇردى. مەھمۇد قولىدىكى كىتابنى ۋاراقلاپ كۆرۈۋاتاتتى،

ئۇشتۇمتۇت توپىلىكىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ئوي مەھەللىدىن بىر قىزنىڭ ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى. مەھمۇد توپىلىكتىن پەسكەرەك چۈشۈپ، نورۇز بۇلاقتىن قاپاققا سۇ ئېلىۋاتقان بىر قىزنى كۆردى، مەھمۇد تۇرۇمتاينى چاقىردى:

— تۇرۇمتاي، ئۇ كىم؟ بىلمەمسەن؟ — دەپ سورىدى ئۇ قولى بىلەن ھېلىقى قىزنى كۆرسىتىپ.

— ئۇنىڭ ئىسمى چولپان، مۇشۇ كەنت سەردارىنىڭ قىزى. مەن كەنتلەردىن يىغىلغان سېلىقلارنى توشۇشقا بارغاندا ئۇنى كۆرگەن، — دېدى تۇرۇمتاي.

كېيىن مەھمۇد شۇ چولپانئاي ئىسملىك قىز بىلەن توي قىلدى.

مەھمۇدنىڭ ئاتىسى بارىسغان شەھىرىنىڭ ھاكىمى بولغاچقا، ئانىسى بۇبى رابىيە بىلەن شۇ شەھەردە تۇراتتى. مەھمۇدنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد بۇغراخان بولسا، تالاس ۋە ئىسپىجاب شەھەرلىرىگە ھۆكۈمدار بولۇپ قەشقەردىن كەتتى. مەھمۇد چولپانئاي بىلەن ئوپالدىكى ئازىق كەنتىدە قالدى. شۇ كۈنلەردە ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرىنى قىلچە بوشاشتۇرماي داۋاملاشتۇردى ھەم كېچە ـ كۈندۈز دېگۈدەك ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا قەلەم تەۋرىتىپ، «جاۋاھىر ۋىننەھۋى فىللۇغاتىت تۇرك» نامىلىق ئىلمىي ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى.

مەھمۇدنىڭ ئۇستازى ھۈسەين خەلەپ قەشقەردىكى بىر قىسىم ئالىملارنى يىغىنغا تەكلىپ قىلىپ، بۇ ئەسەرنى مۇھاكىمىگە قويدى. ئالىملار ئەسەرگە يۇقىرى باھا بەردى.

— ئەمدى مەھمۇدقا تەخەللۇس بەرسەك، — دېدى

ھۇسەيىن خەلەپ يىغىن ئاخىرىدا.

— مەھمۇد ئۆزى قانداق تەخەللۇسنى ئويلاشتىكىن؟ — دەپ سوريدى ئالىملاردىن بىرى.

— يۇرتۇمنىڭ نامىنى تەخەللۇس قىلسام، — دېدى مەھمۇد.

ھەممەيلەن رازىلىق بىلدۇرۇشتى، مەھمۇد قەلەمنى ئېلىپ، ئۆز ئەسرىنىڭ بىرىنچى بېتىدىكى ئاق قالدۇرۇلغان ئورۇنغا: «مەھمۇد ئىبىن ھۇسەيىن قەشقەرى» دەپ ئىمزا قويدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مەھمۇد قەشقەرى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

مەھمۇدنىڭ خاس قۇلى تۇرۇمتاي ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە سەيلە قىلىپ يۇرۇپ ئوپالنىڭ سىرتىغا چىقىپ قالدى. ئۇ بىر كۆل بويىغا كەلگەندە تاسادىپىي بىر قىز بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. دەسلەپتە ھەر ئىككىسى بىر - بىرىگە ھاڭ - تاڭ بولۇپ قارىشىپ قالدى. كېيىن تۇرۇمتاي كۈلۈمسىرەپ سوريدى:

— سىز كىم؟ ئېتىڭىز نېمە؟

قىزمۇ كۈلۈمسىرەپ جاۋاب بەردى:

— ئىسمىم كۈموش، مۇشۇ كەنتتىكى زېمىندارنىڭ قۇلى بولىمەن.

تۇرۇمتايمۇ ئۆزىنى تونۇشتۇردى.

شۇندىن كېيىن تۇرۇمتاي بىلەن كۈموش ئاشۇ خاسىيەتلىك كۆل بويىدا پات - پات كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان بولدى ۋە توي قىلىشقا ۋەدىلەشتى.

بىر كۈنى تۇرۇمتاي كۆل بويىغا كېلىپ كۈموشنى

تاپالمىدى. ئۇ كەنتكە كىرىپ كىشىلەردىن كۆمۈش قىزنى سورىدى. بىر دېھقان ئۇنىڭغا:

— كۆمۈشنى تاشبالىق (هازىرقى تاشمىلىق) نىڭ بېگى ياۋلاق سارىغ سېتىۋېلىپ ئېپكەتتى، — دەپ جاۋاب بەردى.

قاتتىق هەسرەتلەنگەن تۇرۇمتاي ئازىق كەنتىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇغداي شارابىنى بولۇشىغا ئىچىپ مەست بولدى. چاكارلار بىلەن جېدەللەشتى، هەتتا بىر تەمبەل قۇل بىلەن ياقا سىقىشىپ مۇشتلاشتى. مەهمۇد قەشقەرى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭنى ئاڭلاپ ئىشىك ئالدىغا چىقتى ۋە چەتتە تۇرغان خىزمەتكارلارغا بۇيرۇق قىلدى:

— ئۇنى سولاپ قويۇڭلار! ئەتە كەيپى يېشىلگەندىن كېيىن مېنىڭ يېنىمغا كىرسۇن.

ئەتىسى مەستلىكى يېشىلگەندە تۇرۇمتاي مەهمۇد قەشقەرىنىڭ ئالدىغا كىرىپ تەزىم قىلدى.

— تۇرۇمتاي، — دېدى مەهمۇد، — نېمە گېپىڭ بولسا، ماڭا ئېيتساڭ بولمامدۇ، مېنىڭدىن رەنجىگەن يېرىڭ بارمۇ؟

— هەرگىز ئۇنداق ئەمەس، هەزرىتىم، — دېدى تۇرۇمتاي ئۇنىڭغا تىك قارىيالماي، مەن باشقا بىر گەپنى ... باشقا بىر قۇل توغرىسىدا...

تۇرۇمتاي گاهى هاياجانلىنىپ، گاهى ئاه ئۇرۇپ، ئۆزىنىڭ مۇهەببەت سەرگۈزەشتىسىنى باشتىن ـ ئاياغ سۆزلەپ بەردى.

— كۆمۈشنى تاشبالىقنىڭ بېگى تۇنۇگۈن سېتىۋېلىپ ئەكېتىپتۇ، — دېدى ئۇ ئاخىرىدا.

— يۇر! — دېدى مەھمۇد، — ھازىرلا تاشبالىققا بارايلى.

48

ياۋلاق سارىغ بەگ مەھمۇد قەشقەرنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى ۋە توققۇز تەزىم قىلىپ، ئۇلارنى ئۆيگە باشلىدى.

— سىز تۇنۇگۈن كۇمۇش ئىسىملىك بىر قۇل قىزنى سېتىۋالغانمىدىڭىز؟ — دەپ سوردى مەھمۇد ياۋلاق سارىغدىن.

— شۇنداق ھەزرەتلىرى...، — دەپ دودۇقلىدى ياۋلاق سارىغ.

— شۇ قىزنى بىزگە قايتۇرۇپ بەرگەيسىز، ئۇ قىزنىڭ نىكاھلىنىشقا پۇتۇشكەن يىگىتى بار، — دېدى. مەھمۇد ئىككى قۇلنى سېتىۋالغۇدەك ئالتۇننى ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى.

ياۋلاق سارىغ كۇمۇشنى باشلاپ كىردى.

— كۇمۇش!

— تۇرۇمتاي!

49

مەھمۇدنىڭ يېقىن بۇرادەرلىرىدىن نىزامىدىن ئىسراپىل توغان تېگىن ئۇنى يوقلاپ كەلدى. ئىككى دوست پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشتى.

— ئاڭلىشىمچە، سەن سەپەرگە چىقماقچى بولۇۋېتىپسەنغۇ؟ — دەپ سوردى توغان تېگىن.

— شۇنداق، — دېدى مەھمۇد، — ئاتام قىرىق تۆگىلىك مال تەييارلاپ قويدى. «بىر تەرەپتىن سودا قىلغاچ، يەنە بىر تەرەپتىن جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزۈڭ بىلەن بىر كۆرۈپ كەل» دەيدۇ. مەن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈركىي قەبىلىلەر ياشايدىغان ھەممە يۇرتلارنى ئايلىنىپ چىقماقچىمەن. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تىل

ئالاهىدىلىكلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقماقچى بولۇۋاتىمەن.

— سەپەرگە قاچان چىقماقچىسەن؟

— تەڭرى بۇيرۇسا، نوروز بايرىمىنى ئۆتكۈزۈپلا ماڭاي دەيمەن.

نوروز بايرىمى يېتىپ كەلدى. ئەر - ئايال، قېرى - ياش، ھەر ساھە، ھەر كەسىپ كىشىلىرى نوروز بۇلاق تۆپىلىكىگە يىغىلدى. تۇرلۇك ئويۇن - تاماشىلار قىزىپ كەتتى. سايىۋەنلىك كەڭرى سۈپا ئۈستىدە مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئولتۇراتتى.

ساماغا چۈشۈپ ئۈسسۈل ئويناۋاتقان كىشىلەر توپى ئىچىدىن دوغلاق كەلگەن بىر كىشى چىقىپ، سۈپا ئالدىغا كەلدى، - دە، تەزىم قىلدى.

— قۇت بولسۇن، مەھمۇد قەشقەرى ھەزرەتلىرى، — دېدى ئۇ،— سىلىنىڭ ئادىللىقلىرىنى مەن ياۋلاق سارىغىنىڭ ھويلىسىدا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم، مەن ئەسلى كارۋانچى، ئۆزلىرىنى سەپەرگە چىقماقچى دەپ ئاڭلىدىم، مېنى كارۋان بېشى قىلىپ يالىلۋالسىلا، سىلىنى رازى قىلىمەن.

مەھمۇد رازىلىق بىلدۈردى.

نوروز بايرىمىدىن كېيىنكى قۇياشلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەھمۇد قەشقەرى ئۈزۈن سەپەرگە ئاتلاندى. قىرىق تۆگە ۋە ئەللىك نەپەر قوراللىق چەۋەندازلاردىن تەركىب تاپقان كارۋان كۈچا يولىغا چۈشۈپ ئىلگىرىلىدى.

كارۋان يول بويى ئۈچرىغان كەنتلەردە بىر - ئىككى كۈندىن توختاپ ئۆتكەچكە، ئىلگىرىلەش سۈرئىتى ئاستا ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى سەپەر بىلەن تىل تەكشۈرۈش

ئىشنى بىرلەشتۈرۈپ داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. ئۇ ھەرقايسى جايلاردا توختىغاندا ئاھالىلەرنىڭ تىلىدىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى سېلىشتۇراتتى. يەر - جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ھېكايەتلەرنى ئاڭلايتتى، ئۇرۇق - قەبىلىلەر تارىخىنى سۈرۈشتۈرەتتى ۋە بۇلارنى تەپسىلىي خاتىرىلەيتتى.

53

ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان) شەھىرىگە كەلگەندە كارۋان دەم ئېلىشقا توختىدى. كەچكە يېقىن مەزگىلدە مەھمۇد بىلەن تۇرۇمتاي كارۋان سارىيىنىڭ ئىچكىرىكى بۆلۈمىسىدە ئولتۇراتتى. ھويلىدا قالۇننىڭ مۇڭلۇق ساداسىغا قوشۇلۇپ بىر ئەر كىشى ئاھاڭغا سېلىنغان بىر قەھرىمانلىق داستاننى ئېيتىۋاتاتتى. مەھمۇد بىلەن تۇرۇمتاي ھويلىغا چىقتى. شاخلىق چىنار تۈۋىدە كارۋان بېشى ئولتۇرۇپ، ئۆزى قالۇن چېلىپ ناخشا ئېيتماقتا ئىدى. نۆكەرلەر ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ ئولتۇراتتى. مەھمۇد بۇ داستاننى باشقا غەزەلخانلاردىنمۇ ئاڭلىغان، لېكىن ئۇلارنىڭ ئېيتقانلىرى بۇنداق تولۇق ئەمەس ئىدى.

ئەتىسى مەھمۇد كارۋان بېشىنى ياتقىغا چاقىرتىپ، داستاننىڭ ئۆزى بىلمەيدىغان قىسىملىرىنى تولۇقلاپ بېرىۋالدى.

54

كارۋان كۈچاغا كەلدى. ئەتىسى مەھمۇد كارۋان بېشى ۋە تۇرۇمتاي بىلەن پىيادە يۈرۈپ شەھەر كوچىلىرىنى تاماشا قىلدى. بازار مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قۇيۇرۇلغان ئازادە سەھنىدە بىر توپ سەنئەتچىلەر مەشھۇر كۈسەن ئۇسسۇلىنى ئورۇندىماقتا ئىدى.

تاماشىبىنلار زوقلىنىپ سەنئەتچىلەرنى ماختىشاتتى،

ساز ۋە ئۇسسۇل ئەۋجىگە چىققان پەيتلەردە ئۇزلۇكسىز ئالقىش ياڭرىتىپ تۇراتتى.

ئويۇن تاماملانغاندىن كېيىن سازەندە يىگىتلەردىن ئىككىسى مىس تاۋاقلارنى كۆتۈرۈپ، تاماشىبىنلارنى ئارىلاپ چىقتى. كىشىلەر تاۋاقلارغا تەڭگىلەرنى تاشلايىتتى.

— ئاپىرىن! ئاللا ئۆمرۈڭنى ئۇزۇن قىلسۇن! — دېدى مەھمۇد ئۆزىنىڭ ئالدىغا كەلگەن يىگىتكە ۋە تاۋاققا بىر قاپچۇق تىللانى تۆكتى.

كارۋان يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ سۇلمى (هازىرقى قاراشەھەر ناھىيىسى ئەتراپى) شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە پاشا كۆپ بولغانلىقتىن كەچ كىرگەندە خىزمەتكارلار هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا گۈلخان يېقىپ، چۈرىدەپ ئولتۇرۇشتى. مەھمۇدمۇ ئۇلارنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

— هەزرىتىم، سۇلمى توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرسىڭىز ئىكەن، — دېدى تۇرۇمتاي مەھمۇدقا قاراپ.

— ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، — دېدى مەھمۇد ئېغىز ئېچىپ، — ئۇيغۇر يېرىگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئالتۇنقان دېگەن يەردە مەغلۇپ بولدى. شۇندىن كېيىن زۇلقەرنەين ئۇرۇشنى توختىتىپ، مۇشۇ سۇلمى شەھىرىنى سالدۇردى. كېيىن تاجاۋۇزچىلار كەتكەندىن تارتىپ هازىرغىچە بۇ شەھەردە ئۇيغۇرلار ياشاپ كېلىۋاتىدۇ.

ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە مەھمۇد قەشقەرنىڭ كارۋىنى ئىندىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى قوچۇ شەھىرىگە كىرىپ كەلدى ۋە بۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى.

بىر كۈنى مەھمۇد بىر كىتابپۇروشلۇق دۇكىنىغا كىردى. كىتابپۇروش بوۋاي مەھمۇدقا تەكچىلەرگە تىزىلغان

كىتابلارنى تونۇشتۇردى:

— بۇ «مايترى سمىت»، مانا بۇ «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، مانا بۇ خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت...

مەھمۇد بىرمۇنچە كىتابلارنى تاللاپ سېتىۋالدى ۋە ئۆزى بىلەن كەلگەن خىزمەتكارلارغا كۆتۈرگۈزۈپ، كىتابپۇرۇش بىلەن خوشلاشتى.

ئارىدىن ئون كۈن ئۆتكەندە ھېلىقى كىتابپۇرۇش بوۋاي مەھمۇدنى مېھمانغا تەكلىپ قىلىپ كەلدى.

كىتابپۇرۇشنىڭ ئۆيىدە بىر پېشقەدەم ئوقۇتقۇچى ۋە ئۇنىڭ ئىككى سابىق شاگىرتى ئولتۇرۇشقاندى. مەھمۇد ئۇلار بىلەن ئاسانلا چىقىشىپ كەتتى.

— قاراخانىيلار خەلقى مۇسۇلمان، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا، قەشقەردىكى نۇرغۇن كىشىلەر قوچۇنى تولۇق چۈشەنمەيدۇ، — دېدى مەھمۇد، — بۇندىن كېيىن بېرىش ـ كېلىشنى قويۇقلاشتۇرۇپ، چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش زۆرۈر.

— ھەزرەتلىرى دانا گەپ قىلدى، — دېدى ئوقۇتقۇچى، — ھازىر دىنىمىز ئوخشاشمايدىغان بولۇپ قالدى. لېكىن تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، بىز بىر ئۇرۇقتىن تۆرەلگەن قېرىنداشلار ئەمەسمۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئىلى دەرياسى بويىدىكى مىڭلاق شەھىرىگە يېتىپ كەلدى.

مىڭلاق ھاكىمى دەريا بويىدا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، مەھمۇدنى كۈتۈۋالدى. مېھمانلارنىڭ تەلىپى بويىچە مەھمۇد

تۈركي تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى:

— بارلىق تۈركي قەبىلىلەر ئۇيغۇز، ئوغۇز، قىپچاقتىن ئىبارەت ئۈچ تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە. قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، ياغما، چىگىل، ئۇغراق، چارۇق قەبىلىلىرىمۇ ساپ تۈركي تىلدا سۆزلىشىدۇ. يەمەك ۋە باشقىرتۇ تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. بۇلغار، سۇۋار، پەچەنەكلەرنىڭ (يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى XI ئەسىردە بار بولغان تۈركي قەبىلىلەر) تىللىرى سۆزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كارۋىنى پايانسىز قىپچاق دالاسىدا كېتىۋاتاتتى. گۇگۇم چۈشۈشكە باشلىغان پەيتتە تۈيۇقسىز بىر توپ قاراقچىلار ھۇجۇم قىلىپ كەلدى.

— قوغلاڭلار، تۆگىلەرگە يېقىن كەلتۈرمەڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى مەھمۇد ئات ئۈستىدە قىلىچىنى يالتاڭچىلاپ ۋە شەخسەن ئۆزى چېرىكلەرنى باشلاپ قاراقچىلارغا ئېتىلدى.

قاراقچىلار ئانچە ـ مۇنچە ئېلىشىپ بېقىپلا ئىشنىڭ چاتاقلىقىغا كۆزى يەتتى. ئۇلار بۇ كارۋان ئىگىلىرىنىڭ ئادەتتىكى سودىگەرلەر ئەمەسلىكىنى دەررۇ پەملىدى ھەمدە قالايمىقان چېچىلىپ قېچىشقا يۈزلەندى. چېرىكلەر ئۇلارنى ئىلاجى بار يىراققا سۈرۈۋېتىش ئۈچۈن قوغلاپ كېتىۋەردى.

بىراق، شۇ ئارىدا كۈتۈلمىگەن ئەھۋال كېلىپ چىقتى. كارۋانغا ئانچە يىراق بولمىغان يەردە بىر كىچىكرەك تاغ بار ئىدى. قاراقچىلارنىڭ بىر بۆلۈك ئادەملىرى شۇ تاغنىڭ كەينىدە مۆكۈنۈپ تۇرغانىدى. ئۇلار تۈيۇقسىز تاغ كەينىدىن

ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ چىقىپ، تۆگىلەرگە تېگىش قىلدى. تۆگىچىلەر ۋە بۇ يەردە قالغان ئاز ساندىكى چېرىكلەر ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قېچىشقا مەجبۇر بولدى. قاراقچىلار تۇشمۇ تۇشتىن كېلىپ، تۆگىلەرنى تاغ كەينىگە ھەيدىگىلى تۇردى.

مەھمۇد بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قالدى - دە، ئارقىغا بۇرۇلۇپ، ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرغان پېتى تۆگىلەرنى ھەيدەۋاتقان قاراقچىلارغا ئېتىلدى. تۇرۇمتايمۇ بىر توپ چېرىكلەرنى ئەگەشتۈرۈپ ئۇلگۈرۈپ كەلدى. بىر مەيدان قىسقا، لېكىن شىددەتلىك ئۇر - يىقىت باشلىنىپ كەتتى. قالايمىقانچىلىقتا مەھمۇد مىنگەن تورۇق ئاتنىڭ ئاق قاشقىسى ئۇستىدىن بىر قىلىچ ئۇرۇلدى. ئەجەللىك يارىلانغان ئات چېپىپ كېتىۋاتقان تېزلىكى بىلەن يەرگە «گۇپ» قىلىپ يىقىلدى. مەھمۇد ئىگەردىن قاڭقىپ چىقىپ، قويۇق ئوت - چۆپ ئۆسكەن يۇمشاق تۇپراقتا دومىلاپ كەتتى. ئۇ ئوڭ مۇرىسىنىڭ قاتتىق ئاغرىغانلىقىنى سەزدى. ئۇنىڭ مۇرىسىگە نەيزە سانجىلغانىدى.

شۇ ئەسنادا بوراندەك ئۇچۇپ كەلگەن تۇرۇمتاي جان - جەھلى بىلەن قىلىچنى ئوڭ ۋە سولغا چېپىپ، مەھمۇدنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كېلىپ قالغان ئىككى قاراقچىنى جايلىۋەتتى ۋە ئىگەردىن سەكرەپ چۈشتى - دە، مەھمۇدنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئۆزىنىڭ جەدە ئېتىغا مىندۇردى ۋە ئۆزىمۇ ئارقىسىغا مىنگەشتى. ھورى بېسىلماي تىپىرلاپ تۇرغان ئات يۇلقۇنۇپ چاپقان پېتى ئۇلارنى يىراققا ئېلىپ قاچتى. قاراقچىلار تىرىپىرەن بولۇپ، قاراڭغۇلۇققا چۆكۈشكە باشلىغان دالاغا تارقىلىپ غايىب بولۇشتى. چاكار

61 - مەھمۇت يارۋار.

ۋە چېرىكلەر يەنە خېلى ئاۋارە بولۇپ، ھەر ياقلارغا چېچىلىپ كەتكەن تۆگىلەرنى يىغىپ كېلىشتى.

تۇرۇمتاي بىلەن كارۋان بېشى دورا تەييارلاپ، مەھمۇدنىڭ جاراھىتىنى تاڭدى.

— ھەزرەتلىرى، ئىككى قاراقچىنى تىرىك تۇتىۋالدۇق، — دەپ مەلۇمات بەردى قورۇقچىلاردىن بىرى.

— ئەكېلىڭلار، — دېدى مەھمۇد كىگىز ئۈستىدە چازانى قۇرۇپ ئولتۇرۇپ.

تۆت چېرىك ئىككى قاراقچىنى يالاپ ئەكېلىپ تىزلاندۇرۇشتى. مەھمۇد غەزەپلىك چىرايى بىلەن ئۇلارغا ھومىيىپ قارىدى.

— مۇشۇنداق ئاقىۋەتكە قېلىشىڭنى ئويلىمىغانمىدىڭ؟ — دېدى ئۇ يېشى چوڭراق بولغان چاڭگا ساقاللىق قاراقچىغا، — يىرتقۇچ ھايۋاندەك چۆللەردە قاتراپ گۇناھ قىلغۇچە ھالال ئەمگەك بىلەن كۈنۈڭنى ئالساڭ بولمامدۇ. خۇدادىن قورقمامسەن؟

چاڭگا ساقاللىق قاراقچى بولۇشچە ۋارقىراپ، مەھمۇدقا ھاقارەت ياغدۇرغىلى تۇردى.

— سەن مېنى گۇناھكار دەيسەن، ئۆزۈڭدە گۇناھ يوقمۇ؟ — دەيتتى ئۇ، — ساڭا ئوخشاش بەگلەرنىڭ دەستىدىن كۈن ئالالماي قاراقچى بولدۇم. ئاچ كۆز بەگلەر بىر - بىرى بىلەن سوقۇشۇپ، ئەلگە تىنچلىق بەرمىدى، بىزنىڭ بەگ مېنى چېرىكلىككە تۇتتى. باشقا بىر بەگنىڭ چېرىكلىرى بىلەن جەڭ قىلدۇق. بەگلەر ئۆزلىرىنىڭ نەپسى ئۈچۈن بىزنى ئادەم ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇرلىدى. ئاخىرى مەن قېچىپ كەتتىم. يېزامغا قايتىپ كەلسەم، خوتۇن - بالىلىرىم يوق.

باللىرىم مالىمانچىلىقتا ئۆلۈپ كېتىپتۇ. خوتۇنۇمنى قۇل قىلىپ سېتىۋېتىپتۇ. ئۇنى ھېچ يەردىن تاپالمىدىم. ماڭا يەنە قايسى يول قالدى؟ مانا ئىككى يىل بولدى. قاراقچىلىق قىلىۋاتىمەن، ساڭا ئوخشاش باي، بەگلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىۋاتىمەن.

— بۇ مەلئۇنلارنىڭ قۇرۇق گېپىنى ئاڭلاپ ئولتۇرماي، ئۇلارنى چېپىپ تاشلايلى! — دېدى بىر قورۇقچى.

مەھمۇد تۇرۇمتاينىڭ يۆلىشى بىلەن ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

— ئۇلارنى قويۇۋېتىڭلار، — دېدى ئۇ ھېچكىمگە قارىماي.

— قورۇقچىلار ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قالدى. چاڭگا ساقاللىق پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، شۇئان سەكرەپ قوپتى دە:

— ئېتىمنى قايتۇرۇپ بېرىڭلار! — دەپ ۋارقىردى.

— ئۇنىڭ ئېتىنى بېرىۋېتىڭلار، — دېدى مەھمۇد.

يەنە بىر قاراقچىمۇ مەھمۇدقا يالۋۇردى:

— مەنمۇ كەتسەم بولامدۇ؟ بېگىم...

— يوقال؟ — دېدى مەھمۇد.

قاراقچىلار ئاتلىرىغا مىنىپ كەتتى.

كارۋان ئېدىل دەرياسى (ھازىرقى ۋولگا دەرياسى) بويىغا بېرىپ، كەينىگە ياندى. مەھمۇد ئوپالغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇزۇندىن بېرى كۆڭلىگە پۈتۈپ كەلگەن ئارزۇسى بويىچە ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۇ كۈندۈزلىرى ئوپال مەدرىسىدە دەرس ئۆتسە، كېچىلىرى ئۇزۇن سەپەر

جەريانىدا توپلانغان قول يازمىلىرىنى رەتلەيتتى. تۈزىتەتتى.
ئۇنىڭ رەپىقىسى چولپانئاي ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەملىشەتتى. تەييار بولغان قول يازمىلارنى چىرايلىق خۇش خەت قىلىپ كۆچۈرەتتى، كۆچۈرۈلۈپ بولغانلىرىنى كۆن مۇقاۋىغا ئېلىپ تۈپلەيتتى.
— بۇ بىر چوڭ بايلىق، چولپان، — دەيتتى مەھمۇد قول يازمىلىرىنى كۆرسىتىپ، — بۇلارنى ئىلمىي ئۇسلۇبتا رەتلەپ يېزىپ چىقسام قامۇس خىلىدىكى بىر كاتتا دىۋان بولۇپ چىقىدۇ.

ئوپالغان ئوردا

قانى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن
د بۇغراخان (مەھمۇد قەشقەرىنىڭ
رۇش باشلاندى.
ئۇزۇندىن بۇيان ئاداۋەت ساقلاپ
يەگ پۇرسەت كەلدى دەپ بەش مىڭ
ئوپالغا ھۇجۇم قىلدى. ئازىق
ى مىڭغا يەتمەيتتى. مەھمۇد
سىگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق
جەڭچىلەرگە، تۇرۇمتاي قوراللىق
ىدى. شىددەتلىك جەڭ بولدى.
ڭ كۇچ پەرقى چوڭ ئىدى. ئازىق
يەڭ قىلغان بولسىمۇ، دۇشمەننىڭ
ۇشكە ئامالسىز قېلىۋاتاتتى.
لار كۆپەيدى.

65 يىقىنلىرىدىن بىر قىسىم كىشىلەر
ئوتتۇرىغا قويۇشتى.
ھمۇد، — ھازىر قەشقەردە ھەسەن
نخاننىڭ چوڭ ئوغلى) ئىش
ەتپەرۋەرلىك بىلىملىك زات،

گۇناھسىز پۇقرالارنى باستۇرۇشتەك بۇنداق ياۋۇزلۇققا ئۇ يول قويمايدۇ.

دېگەندەك، قاش قارايغان مەھەلدە قەشقەر تەرەپتىن بىر توپ ئاتلىقلار چاڭ توزىتىپ چېپىپ كەلدى.

— ھەزرىتى ھەسەن تېگىندىن يەرمان! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلاردىن بىرى ئېتىدىن چۈشمەي تۇرۇپ.

ياۋلاق سارىغ پەرمان يېزىلغان قەغەزنى ئېلىپ ئوقۇدى ۋە جىمىپ كەتتى. ئاخىرى تەخت ۋارىسىنىڭ پەرمانىغا نائىلاج بويسۇنۇپ، روھى چۈشكەن ھالدا قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى.

ئارسلانخان قوشۇنى بىلەن بۇغراخان قوشۇنى ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولدى. مۇھەممەد بۇغراخان غەلىبە قىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان يات ئىستىلاچىلار تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئۆز قېرىندىشى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىندى.

مۇھەممەد بۇغراخان تالاس ۋە ئىسپىجاپ قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، يول بويىدىكى بەگ ۋە تارخانلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، مىلادىيە 1057 ـ يىلى سوغۇق شامال گۈركىرەپ تۇرغان كەچ كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسلىق ئاستانىسى بولغان قەشەر شەھىرىگە غەلىبە تەنتەنىسى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئۇ خانلىق تەختىنى قورال كۈچى بىلەن تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى «بۇيۇك خاقان»، — دەپ ئېلان قىلدى.

مۇھەممەد بۇغراخان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ، ۋەزىرلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلىماقتا ئىدى.

خەزىنە ۋەزىرى تەخت ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلدى.

— شەۋكەتلىك بۇغراخان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى، ئوردا خەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ھەسەن تېگىن خوتەنگە يۆتكەپ كېتىپتۇ. ئەمەلدارلار بىلەن قوشۇنلارنىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلىش تەس بولۇۋاتىدۇ.

كۆل ئېرىكىن ئۇنۋانلىق ۋەزىر مۇنداق دېدى:

— قوشنا ئەللەر سودىگەرلىرى نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا ئىشىنەلمەي، بىز تەرەپكە مال چىقىرىشنى توختىتىپ قويۇشۇپتۇ.

ۋەزىرلەر بىردىنبىر كۆڭۈلسىز مەلۇماتلارنى يەتكۈزمەكتە ئىدى. بۇغراخاننىڭ بېشى ساڭگىلاپ كەتتى.

مۇھەممەد بۇغراخان ئۆزىنىڭ كونا ئۇلپىتى، ساچىيە مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھۇسەيىن خەلەپنى چاقىرتتى.

ھۇسەيىن خەلەپ كەلدى. بۇغراخان مۇدەررىسنىڭ قولىنى ئىككى قولى بىلەن چىڭ قىسىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ئۇنى ئايرىم خانىغا باشلاپ كىردى. ئۇلار گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان تۆت قات كىمخاب كۆرپىگە ئولتۇرۇشتى.

بۇغراخان ھۇسەيىن خەلەپنى ئوردىدا مەنسەپ تۇتۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— ئىلتىپاتلىرىغا تەشەككۇر، — دېدى مۇدەررىس، — لېكىن مەن قېرىدىم، تەن ساقلىقىم ياخشى ئەمەس. ساراي ئىچىدىكى مۇشكۈل ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىشىم تەس.

بۇغراخان كونا ئۇلپىتىنىڭ ئۆزى بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالىمىغانلىقىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ غېرىبلىق ھېس قىلدى.

پەرىشانلىققا چۆمگەن بۇغراخان نەۋرىسى مەھمۇدنى

كۆرۈش ئۈچۈن ئوپالغا كەلدى.

— مۇشۇ كۈنلەردە بىرەر مەنسەپنى ئۈستۈڭگە ئېلىپ، — دېدى بۇغراخان، — بىلىمىڭ بىلەن غەيرىتىڭنى جارى قىلدۇرغان بولساڭ ماڭا تاغدەك يۆلەك بولاتتىڭ. بۇ ھەقتە نەچچە قېتىم ئېغىز ئاچقان بولساممۇ ئۇنىماي كېلىۋاتىسەن.

مەھمۇد بوۋىسىنى رەنجىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن مۇمكىنقەدەر سىلىق سۆزلەشكە تىرىشتى:

— بوۋا، سىز مېنى تەربىيلەپ ئۆستۈردىڭىز. ئۆمرۈم بويى خىزمىتىڭىزنى قىلساممۇ ئەجرىڭىزنى ياندۇرالمايمەن. لېكىن مېنىمۇ ئويلاڭ. مەن ئۆزۈمنى ئىلمىي ئىشلارغا بېغىشلىدىم. قول يازمىلىرىمنى رەتلەپ، بىر دىۋان يېزىشقا تۇتۇش قىلدىم. مەنسەپ تۇتسام بۇ ئىشلىرىمغا تەسىر يېتىدۇ.

مەھمۇد بوۋىسىنى نوروز بۇلاق تۆپىلىكىگە باشلاپ چىقتى. بۇ يەردە يېڭىدىن سېلىنغان خېلى چوڭ بىر بىنا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

— بۇ يېڭى مەدرىس، — دەپ چۈشەندۈردى مەھمۇد، — قىش كىرگىچە كونا مەدرىستىكى تالىپلارنى مۇشۇ يەرگە يۆتكەپ كەلمەكچىمەن.

— كۆركەم ئىمارەت بولۇپتۇ، — دېدى بۇغراخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ، — ياخشى لايىھىلىنىپتۇ. قورۇلۇشنىڭ چىقىمى ئۈچۈن سېلىق يىغدىڭمۇ؟

— ياق، — دەپ جاۋاب بەردى مەھمۇد، — ئۆز يېنىمدىن چىقاردىم.

بۇغراخان يەنە بېشىنى ئىرغىتتى.
— ساۋابلىق ئىش قىلىپسەن، بالام.
ئۇلار مەدرىسىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.
ئۇلار ئازىق قەلئەسىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەھمۇد بوۋىسىغا مۇنداق بىر ئىلتىماسىنى ئېيتتى:
— بوۋا، تۇرۇمتاينى ھۆرلۈككە چىقارسام دەيمەن. مەن ئۇنى قۇلدەك ئەمەس، ئائىلىمىزنىڭ ئەزاسىدەكلا كۆرىمەن. كارۋان بىلەن يۇرت ئارىلىغان سەپىرىمدە ئۇ قولۇمغا قول، پۇتۇمغا پۇت بولدى. قىپچاق چۆلىدە قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا ئۇ مېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. خان بوۋا، شۇ قۇلنى ھۆرلۈككە چىقىرىش ھەققىدە ھۆججەت يېزىپ بەرسىڭىز تىلىكىم ئىجازەت بولاتتى.
بۇغراخان باشتا بۇ پىكىرگە ئانچە قوشۇلمىغان بولسىمۇ، كېيىن مەھمۇدنىڭ چىڭ تۇرۇشى بىلەن ماقۇل بولدى ۋە تۇرۇمتاينى قوللۇقتىن ئازاد قىلىش ھەققىدە ھۆججەت يېزىپ بەردى.
ھۆججەت يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن بۇغراخان گەپنىڭ ماۋزۇسىنى باشقا تەرەپكە بۇرىدى.
— بولدى، بۇ گەپنى قويايلى، — دېدى ئۇ، — مەن ئاتاڭنى چاقىرتىپ بارىسىغانغا يارلىق ئەۋەتتىم. خاقانلىق تەختىنى ئاتاڭغا ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچىمەن. مەن قېرىپتىمەن، بالام. قىينىچىلىقلار كۈندىن - كۈنگە تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتىۋاتىدۇ. مەن بەرداشلىق بېرەلمىدىم. ئەمدى بۇ ئىشلارنى ھۇسەين كېلىپ قولىغا ئالسۇن. ئۇ ساغلام، ئىقتىدارلىق ئادەم. ئۇ مەن قىلالمىغان ئىشلارنى قىلالايدۇ.

— ئاتام خاقان بولغاندىن كېيىن سىز قانداق قىلىسىز؟ — مەھمۇد ئېھتىيات بىلەن سوراپ باقتى.

— مەن يەنە تالاسقا كېتىمەن، بۇ يەرنىڭ ماجراسىدىن چاق تويدۇم، — دېدى بۇغراخان.

مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ چوڭ خانىشى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمىگەنىدى. ئۇ ئوغلى ھۇسەيىن تېخىى بالاغەتكە يەتمىگەن چاغدىلا ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. ھازىر بۇغراخاننىڭ ئۆزىدىن كىچىك بولغان بىر خانىشى بار ئىدى.

بۇغراخان ئورۇنباسار خان بولغاندىن كېيىن بۇ خانىش «ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولغانىدى.

ئەنە شۇ ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم ئاخىرقى كۈنلەردىن بېرى بۇغراخانغا ئارام بەرمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ بۇغراخاننىڭ خاقانلىق تەختىنى ھۇسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارىنى ئۇققاندىن كېيىن خۇددى كۆكۈيۈن چاققان بايتالدەك تىپىرلاپ كەتتى. ھۇسەيىن ئۇلۇغ ئالتۇن تارىمغا ئۆگەي. ھالبۇكى، ئۇلۇغ ئالتۇن تارىمنىڭ ئىبراھىم ئىسىملىك ئۆز ئوغلى بار ئىدى.

ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم ئەنە شۇ ئوغلى ئىبراھىمنى تەخت ۋارىسى قىلىش كويىدا بارچە ئامالىنى ئىشقا سېلىپ، جىددىي ھەرىكەتلىنىشكە باشلىدى.

— ئىبراھىم ئۆز ئوغلىڭىزمۇ، — دەيتتى ئۇ بۇغراخانغا، — ئۇنىڭمۇ ئىستىقبالىنى ئويلىسىڭىز بولىمامدۇ. ھۇسەيىن سىزنىڭ دۆلىتىڭىزدە ئىلىك خان بولدى. لېكىن ئىبراھىم تېخىچە نام ـ نىشانسىز بوينىنى قىسىپ يۈرىدۇ.

بۇغراخان دەرغەزەپ بولۇپ، ئۇنىڭ كوتۇلداشلىرىنى بۆلۈۋەتتى:

— تولا كاپشما! بۇ سېنىڭ باش قاتۇرىدىغان ئىشىڭ ئەمەس. ھۇسەيىن بىلەن ئىبراھىم بىر ئاتىدىن بولغان قېرىنداشلار، ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش مېنىڭ ئىشىم. ھۇسەيىن خاقان بولىدۇ، ئىبراھىم ۋەزىر بولۇپ ئۇنىڭغا يارده‌ملىشىدۇ.

ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم بۇغراخانغا يەنە بۇ ھەقتە سۆزلىسە دەككىسىنى يەيدىغانلىقىنى چۈشەندى. لېكىن ئۇ نىيىتىدىن يانمىدى. بۇغراخان ئوپالغا كەتكەن كۈنى بۇ تىنىم تاپمايدىغان خانىش ئوغلى ئىبراھىمنى ھوزۇرىغا چاقىرتتى. ئىبراھىم كىرىپ ئانىسىغا تەزىم قىلدى. ئانا ـ بالا ئىككىيلەن بىر ئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم مۇنداق دېدى:

— ئىككى ئۇچ كۈندىن كېيىن ھۇسەيىن كېلىدۇ. بۇ نى ئويلاپ قويدىڭمۇ؟

— ئاكام كەلسە كەلمەمدۇ. بۇنىڭ ئويلايدىغان نېمىسى بار؟ — دېدى ئىبراھىم.

ئالتۇن تارىمنىڭ ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ كەتتى.

— يائاللا، ئىبراھىم، قاچانمۇ ئەقلىڭنى تاپارسەن؟

— دېدى ئۇ، — بولدى، چىق، ئىشىڭنى قىل.

ئىبراھىم ھاپىلا ـ شاپىلا ئورنىدىن تۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

قەھرىتان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ھۇسەيىن قەدىناس خانىشى بۇبى رابىيە بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ھۇسەيىن ئاتىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ، خۇش تەبەسسۇم

بىلەن ئۆگەي ئانىسىغا تەزىم قىلدى.

— تىنچ تۇردىڭىزمۇ، ھۆرمەتلىك ئانا؟

ئۇلۇغ ئالتۇن تارىمنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ دەرھال چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتتى.

— خۇش كېلىپسىز ...

بۇبى رابىيە ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىشقا تەمشەلدى، لېكىن ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم ئانىلاردەك ئىش قىلمىدى. ئۇنى قۇچاقلىمىدى، سۆيمىدى.

ھۇسەين ئىبراھىمنى قۇچاقلىدى. ئىبراھىم ھودۇققاندەك بىر قىسما بولۇپ ھەرىكەت قىلمىدى، بىر نېمە دېيىشكە ئۆمتىلىپ، ئاغزىنى ئاچقان بولسىمۇ، زۇۋان چىقمىدى.

ھۇسەين ئاتىسى بىلەن سۆزلىشىپ بولغاندىن كېيىن ئوغلى مەھمۇد قەشقەرنى يېنىغا چاقىردى.

— ئەھۋال ئاتام ئويلىغاندىنمۇ مۇرەككەپ ئىكەن، — دېدى ھۇسەين، — ئۇلۇغ ئالتۇن تارىمنىڭ تۇغقانلىرى ۋە بىر قىسىم قوماندانلار ئىسيان كۆتۈرۈشنى قەستلەۋېتىپتۇ. سەن دەرھال ئاتلىنىپ چىقىپ، ئوپال بىلەن ئاتۇشنىڭ ئارىلىقىدىكى ئۇرۇق - ئايماقلارنى قوراللاندۇرۇپ، سەپەرۋەر قىل. ئاندىن ئاتۇشتىكى مۇنتىزىم قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ، شۇ سۈيىقەستچى بەگلەرنىڭ يولىنى توسۇپ تۇر. ئەگەر، ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ قالسا، ئىلاھىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلسۇن، ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا بارىسىغانغا كەتكىن. ئۇ يەرگە كۈيئوغلىمىز ئىنال تېگىننى ھاكىم قىلىپ قويدۇم.

— ماقۇل، — دېدى مەھمۇد.

مەھمۇد ئوپالغا قايتتى. ئۇ يول تەييارلىقىنى قىلىپ، قول ئاستىدىكىلەرگە بۇيرۇق بېرىپ، ئۇياقتىن - بۇياققا ئالدىراش مېڭىپ يۈرگەندە ئۇشتۇمتۇت ئۆي ئىچىدىن باربىت ساداسى ئاڭلاندى. مەھمۇد ھەيران بولۇپ ئۆيگە كىردى. قارىسا، ئۇنىڭ رەپىقىسى چولپانئاي ھەسرەتلىك قىياپەتتە ئولتۇرۇپ، بېرىلىپ باربىت چېلىۋاتاتتى.

— نېمە بولدۇڭ؟ — مەھمۇد مۇلايىملىق بىلەن سورىدى.

— بولۇۋاتقان بۇ ئىشلارغا قاراپ ئىچىم سىقىلىپ كېتىۋاتىدۇ، — دېدى چولپانئاي، — بۇ ئىشلارنىڭ كەينىدىن قانداقتۇر شۇملۇق پۇراپ تۇرىدۇ، كۆڭلۈم سېزىۋاتىدۇ. خوجام، ئۆزىڭىزگە پەخەس بولۇڭ ...

— ھېچ گەپ يوق، بىھۇدە غەم قىلمىغىن، — دېدى مەھمۇد ۋە چولپانئايىنىڭ ئىككى قولىنى مەھكەم قىسىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى.

قەشقەر ساريىدا ۋەزىرلەر ۋە قوماندانلار جەم بولدى. خاقان ئالمىشىدىغان يىغىن ئېچىلدى. مۇھەممەد بۇغراخان يىغىن ئىشتىراكچىلىرىغا نۇتۇق سۆزلەپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى:

— خاقانىنىڭ تاج ۋە تەختىنى ئۆز ئىختىيارىم بىلەن چوڭ ئوغلۇم ھۇسەيىنگە تاپشۇردۇم. بۇگۈندىن ئېتىبارەن ئوغلۇم ھۇسەيىن تەخت ساھىبى بولسۇن. شەۋكەتلىك ۋەزىرلەر، باھادىر قوماندانلار، ئەمدى ھۇسەيىن بۇغراخاننىڭ ئەمرىنى ۋاجىپ دەپ بىلگەيسىزلەر.

ھۇسەيىن تەختكە ئولتۇردى. مۇراسىم ئىشتىراكچىلىرى تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ بەيئەت قىلدى:

— هۇسەيىن بۇغراخانغا مۇبارەك بولغاي!

هۇسەيىن ئورنىدىن تۇردى ۋە ئەلنى ئادالەت بىلەن سورايدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ، قۇرئان تۇتۇپ قەسەمياد قىلدى.

79 مۇراسىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن ھەممەيلەن زىياپەت ھازىرلانغان خانىغا كۆچۈپ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇردى. بۇ چاغدا يانداىكى ئىشىك قىيا ئېچىلىپ، ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم كۆرۈندى. ئۇ ئىبراھىمنى ئىشارەت بىلەن يېنىغا چاقىرىۋالدى.

— ئەمدى ئۇ ئۆيگە چىقما، — دېدى ئالتۇن تارىم، — غەيرەتلىك بول، ئىبراھىم. ھازىر سەن خاقان بولىسەن.

شۇ گەپ بىلەن ئۇ قوينىدىن بىر كىچىك قۇتىنى چىقاردى ۋە شىرە ئۇستىدىكى شەربەت قويۇلغان چىنىلەرگە قانداقتۇر سۈيۇقلۇقنى ئاز ـ ئازدىن قۇيدى.

— ياق، ئۇنداق قىلماڭ، جېنىم ئانا! — دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى قورقۇپ كەتكەن ئىبراھىم.

ئانىسى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى. ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئىككى قۇل چىنىلەرنى ئىككى لېگەنگە بۆلۈپ تىزدى ـ دە، زىياپەت سورۇنىغا ئاچىقىپ كەتتى.

80 زىياپەت سورۇندىكىلەر ئانار شەربىتى قويۇلغان چىنىلەرنى ئېلىشتى ۋە پاراڭ بىلەن ئولتۇرۇپ ئىچىشتى. ئۇشتۇمتۇت مۇھەممەد بۇغراخان ئىككى قولى بىلەن مەيدىسىنى چىڭ بېسىۋېلىپ ئاغزىنى يوغان ئاچتى ـ دە، بىر يانغا قىيسىيىپ يىقىلغىنىچە يېتىپ قالدى. ھۇسەيىن ئورنىدىن ئىرغىپ تۇردى ۋە نېمىندۇر تۇتماقچى بولغاندەك

ئالتۇن تارىمنىڭ قانىلىپ باستۇرۇلۇشى

بىر قولىنى ئالدىغا سوزۇپ:

— زەھەر — ... دەپ خىرقىرىغان ئاۋازدا ۋارقىرىدى ۋە شۇئان داستىخان ئۈستىگە «گۇپ» قىلىپ يىقىلدى.

داستىخان ئەتراپىدا ئولتۇرغانلاردىن يەنە بىر نەچچە كىشىمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھەر يانغا يىقىلىشتى.

خانىش ياندىكى خانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان نۆكەرلەر قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، پاجىئە يۈز بەرگەن سورۇنغا ئېتىلىپ كىردى.

ساراي ئىچىدە ئىسيانچىلارنىڭ چېرىكلىرى توشۇپ كەتتى. مۇھەممەد بۇغراخانغا سادىق بولغان نۆكەرلەرنىڭ قارشىلىقى ئاسانلا باستۇرۇلدى.

81

خانىش ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم قورقۇپ، تېڭىرقاپ قالغان ئىبراھىمنى قولىدىن تارتىپ سۆرەشتۈرگەن ھالدا تەخت سۇپىسىغا چىقتى. ئۇ بۇ يەردە توپلانغان ئۆزبىكنىڭ قوللىغۇچىلىرىغا گويا كى دوزاخ ئوتىنى چېچىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن بىر قۇر قاراپ چىقتى. ئاندىن ئۆزبىكنىڭ كۇچلۇك ۋە قورقۇنچلۇق ئاۋازى بىلەن ئېلان قىلدى:

— ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ھازىردىن باشلاپ ئوغلۇم ئىبراھىم خاقان بولدى! ئەمدى ئۇ ئىبراھىم بۇغراقاراخان دېگەن ئاتاق بىلەن ئۇلۇغلىنىدۇ.

ئىبراھىم تەختكە ئولتۇردى. ئىسيانكارلار تەزىم قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت بىلدۈردى.

82

پاجىئە يۈز بەرگەندە ھۇسەيىننىڭ خانىشى بۇبى رابىيە ئالتۇن تارىم ئايالىلار ئۈچۈن زىياپەت ھازىرلانغان ئايرىم خانىدا ئىدى. ئۇشتۇمتۇت، بارىسغاندىن ئۇلار بىلەن بىللە كەلگەن بىر تارخان (بىر خىل ھەربىي ئۇنۋان) بىر توپ

چېرىكلەر بىلەن يۈگۈرۈپ كىردى ـ دە:

— تېز بولۇڭ، ئالتۇن تارىم! ئىسيان! — دەپ ۋارقىرىدى ۋە بۇبى رابىيە ئېسىنى يىغىۋالغۇچە ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ تاشقىرىغا ئاچىقتى. زىياپەتتىكى ئاياللار قورقۇپ كەتكەنلىكتىن قالايمىقان چىرقىراپ ئۆيىنى باشلىرىغا كىيىشتى. بارىسغانلىق نۆكەرلەر بۇبى رابىيەنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئىسيانچى چېرىكلەرنىڭ ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈرگەچ ئوردا دەرۋازىسىدىن سىرتقا چىقتى.

ئۇلار ئوردىدىن چىقىپ بىر ھازا يول يۈرگەندىن كېيىن نىزامىدىن ئىسراپىل توغان تېگىن باشچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى.

بۇبى رابىيە ھېلىقى تارخاننىڭ يارىدىمىدە ئاتتىن چۈشتى ۋە توغان تېگىنگە ئېسىلىپ، «مەھمۇد بالامنىڭ جان دوستى سەن» دەپ يىغلاپ كەتتى.

— ئەلھۇكمىللا، ئالتۇن تارىم، — دېدى توغان تېگىن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ، — ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆلمەكلىك يوق. ئەمدى تىرىكلەرنىڭ غېمىنى قىلايلى. سىلەر دەرھال مۇق يولى ئارقىلىق كۆكئارت تاغلىرىدىن ئۆتۈپ بارىسغانغا كېتىڭلار.

— مەھمۇدچۇ؟ سىزچۇ؟

— مەھمۇدقا خەۋەر يوللىدىم، — دېدى توغان تېگىن، — ئۇمۇ ئاتۇشتىن ئوپالغا كېلىپ، مۇق يولىغا چىقىدۇ. مەن قوشۇنۇم بىلەن ئىسيانچىلارنى توسۇپ تۇرىمەن.

نامەلۇم بىر ئاتلىق قوشۇن ئازىق قەلئەسىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئۇچ ۋەكىلى قەلئە ئىچىگە كىرىپ،

84

تۇرۇمتايغا:

— ئوردا قانغا بويالدى، بۇغراخان بىلەن ھۇسەيىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئەمدى مەھمۇد قەشقەرىنى قۇتۇلدۇرۇش كېرەك. تېز بولۇڭلار! بىزنى مەھمۇد قەشقەرى بىلەن كۆرۈشتۈرۈڭلار، — دېدى.

— راست گەپ قىل!

— راست ...

شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئوچ ۋەكىل ئارتۇق گەپ قىلماستىن، ئارقىسىغا بۇرۇلۇشتى - دە، ئالدىراپ چىقىپ كېتىشتى. نامەلۇم قوشۇن ئاتۇش يولىغا چۈشۈپ، ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرغان پېتى ئۇزاپ كەتتى.

85

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي شۇ قوشۇن كەتكەن تەرەپتىن بىر ئادەم ئېتىنى چاپتۇرۇپ ئازىق قەلئەسىگە كىردى - دە، تۇرۇمتايغا ئالدىراپ سۆزلەپ كەتتى:

— مەن كارۋان بېشى. ئەھۋال چاتاق. بۇ ياۋلاق ساربغىنىڭ قوشۇنى، مەھمۇد قەشقەرىنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاتۇشقا كېتىۋاتىدۇ. مەنمۇ شۇ قوشۇندا ئىدىم، مېنى مەجبۇرىي چېرىكلىككە تۇتقاندى. ئوغرىلىقچە ئۇلاردىن ئايرىلىپ قېچىپ كەلدىم.

تۇرۇمتاي خۇددى جېنى چىقىپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ، ئىككى مۇشتى بىلەن ئۆزىنىڭ بېشىغا قاتتىق ئۇردى. چىرايىدا قان قالمىدى.

— يور، — دېدى ئۇ كارۋان بېشىنىڭ بىلىكىدىن تارتىپ، — بۇ گەپلەرنى چولپانئاي ئالتۇن تارىمغا ئېيتمىساق بولمايدۇ.

چولپانئاي كارۋان بېشىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىغاندىن

كېيىن ئۆزىنى ئۇنتۇغان هالدا ئورنىدىن دەس تۇردى.

— ماڭايلى! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ، — تۇرۇمىتاي، بارلىق چېرىكلەرنى، قۇللارنى، قورال تۇتالايدىغانلىكى ئادەمنىڭ هەممىسىنى يىغ، ئاتلىنايلى. ياۋلاق سارىغنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىش كېرەك. ئۇلارنىڭ هىيلىسىگە يول قويمايلى. مەهمۇدنى ئەمدى پەقەت بىزلا قۇتۇلدۇرالىشىمىز مۇمكىن.

ئۇ بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن كالتە جۇۋىسىنى كىيىپ، بېلىگە قىلىچ ئاستى.

شۇنداق قىلىپ، ئوپال چېرىكلىرىگە چولپانئاي ئالتۇن تارىم ئۆزى قوماندان بولۇپ، سەپ ئالدىغا ئۆتتى. ئۇلار كارۋان بېشىنىڭ يول باشلىشى بىلەن قار باسقان دالىدا شىددەتلىك ئىلگىرىلىدى.

يىراقتا ياۋلاق سارىغنىڭ قوشۇنى كۆرۈندى. چولپانئاي قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ، بولۇشىغا قويۇۋەتتى.

— ئەي ـ هەي! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ياۋلاق سارىغ قوشۇنىغا يېقىنلاپ كەلگەندە، — توختاڭلار! مەهمۇد قەشقەرى سىلەرنى چاقىرىۋاتىدۇ!

ياۋلاق سارىغ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ گاڭگىراپ قالدى. شۇ ئەسنادا چولپانئاي ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرى بۇ تەۋەككۇلچى قارا نىيەتلەر ئارىسىغا بۆسۈپ كىرىپ كەتتى.

— هوي! بۇ نېمە گەپ؟ مەهمۇد قەشقەرى قېنى؟ — دېدى ياۋلاق سارىغ ئۇلارغا قاراپ.

ئۇنىڭ ئاۋازى تېخى بېسىقماي تۇرۇپلا چولپانئاينىڭ قولىدىكى ئەگرى قىلىچ كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئۇنىڭ

بېشىغا ئۇرۇلدى. باش يېرىلدى، گۇناھكار تەندىن ئامانەت جان ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى.

ئوپال چېرىكلىرى قىلىچ، نەيزىلىرىنى ئىشقا سالدى. چولپانئاي قىلىچۋازلىق بابىدىكى ماھارىتىنى راسا ۋايىغا يەتكۈزۈپ نامايان قىلدى. قالايمىقان گىرەلىشىپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ ئارىسىدىن بىر چاڭگا ساقاللىق ياۋ چېرىكى چىقىپ كېلىپ، چولپانئاينىڭ كۆكسىگە نەيزە ئۇردى. چولپانئاي ئىگەردىن سىيرىلىپ چۈشۈپ كەتتى.

ئانچە يىراق بولمىغان جايدا دۈشمەننىڭ ئەدىپىنى بېرىۋاتقان تۇرۇمتاي بۇنى كۆرۈپ، ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى - دە، قىمىر قىلماستىن ياتقان چولپانئاينى كۆتۈرۈپ جەڭگاھتىن ئاچىقتى.

شۇ ئەسنادا بۇ قىسقىغىنا جەڭمۇ ئاياغلاشتى. سەركەردىسىدىن ئايرىلغان ياۋ قوشۇنى تەرەپ - تەرەپكە پىتراپ تارقىلىپ كەتتى.

تۇرۇمتاي چولپانئاينى ئات تۇياقلىرى تەگمىگەن جايدىكى ئاپئاق قارنىڭ ئۈستىگە ئاۋايلاپ ياتقۇزۇپ قويدى.

تۇرۇمتاي ئوپال چېرىكلىرىنى باشلاپ تۇن نىسپىدىن ئاشقاندا ئاتۇشقا يېتىپ كەلدى ۋە بولۇپ ئۆتكەن پاجىئەنى مەھمۇد قەشقەرىگە ئۇقتۇردى. مەھمۇدنىڭ نەقەدەر غەيرەتلىك، ئىرادىلىك ئەر ئىكەنلىكى كىشىلەرنى ھەيرەتتە قالدۇردى. ئۇ بىر كۈننىڭ ئىچىدىلا تۆپە - تۆپىلەپ بېشىغا چۈشكەن كۆتۈرگۈسىز دەرد - ھەسرەتتىن كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، سەنتۇرۇلۇپ كەتتى، يىقىلىپ چۈشمەسلىك ئۈچۈن تۇرۇمتاينىڭ يەلكىسىنى تۇتۇۋالدى. ئاغزىدىن ئەمەس، يۈرەك باغرىدىن يىغلىغانغا ئوخشاش بوغۇق سادا

چىقتى. لېكىن ئۇ يىغلىمىدى. ھايال ئۆتمەي ئېسىنى يىغىۋالدى. ئايەت ئوقۇپ، دۇئا قىلدى. ئاندىن تامامەن ئۆزگىرىپ كەتكەن، ئىنسان قەلبىنى لەرزىگە كەلتۈرىدىغان ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى:

— چېرىكلەر تۈرغۈزۈلسۇن! ئاتلىنايلى!

مەھمۇد ئازىق قەلئەسىگە قايتىپ كېلىپ، دەرھال ئۆزىنىڭ كۈتۈپخانىسىغا كىردى ۋە قول يازمىلىرى سېلىنغان ساندۇقنىڭ ئاغزى ئوچۇق تۇرغانلىقىنى، قول يازمىلارنىڭ يوقالغانلىقىنى كۆرۈپ تاتىرىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىككى تالىپ ئۇنىڭ ئۇستازى ھۇسەيىن خەلەپنى يۆلەپ كىرىپ كەلدى.

— قول يازمىلىرىڭنى بۇلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىسۇن دەپ مەن ئەكەتكەنىدىم، — دېدى ئۇستازى، — ئەمدى ئۆزۈڭگە قايتۇرۇپ بېرەي.

— مەھمۇد يوغان قاپنى كۆتۈرۈپ بوسۇغىدا تۇرغان چاكارنى ئەمدىلا كۆردى. چاكار قاپنى مەھمۇدنىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ قويدى. قاپقا ئۇنىڭ قول يازمىلىرى رەتلىك تىزىلىپ قاچىلانغانىدى.

— ئەمدى تېزرەك جابدۇنغىن بالام، — دېدى ئۇستازى، — قازا قىلغانلارنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى مەن ئورۇنلاشتۇرىمەن.

مەھمۇد قول يازمىلار سېلىنغان قاپنى بىر ئاتقا تاڭدۇردى ۋە ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ مۇق يولىغا راۋان بولدى. ئۇ يول بويى ئانىسى بۇبى رابىيەنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپ ماڭدى. ئۇچرىغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى بىر توپ ئاتلىقلارنىڭ مۇق يولى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى

ئېيتىشتى. يەنە بەزىلەر شۇ ئاتلىقلار ئىچىدە ياشانغان بىر ئايالنىمۇ كۆرگەنلىكىنى يادىغا ئېلىشتى.

93 مەھمۇد شۇ ئاتلىقلارغا يېتىشتۈېلىش ئۈچۈن ئاتلىرىنى ئايىماي چاپتۇردى. ھېچكىم ئۇچرىمىدى. لېكىن تاغ يوللىرىدا نۇرغۇن ئاتلارنىڭ تۇياق ئىزلىرى كۆرۈنەتتى. شۇنىڭغا قاراپ، ئۇلارنى بۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتتى دەپ قىياس قىلىشقا بولاتتى.

مەھمۇد ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى تۇياق ئىزلىرىنى يېتىۋېرىپ قويماسلىققا تىرىشىپ كېتىۋەردى.

94 مەھمۇد بارىسغان شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. لېكىن ئۇنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە بۇ يەرگە كەلمىگەندى. كېيىن قەشقەردىن قېچىپ كەلگەنلەردىن مەلۇم بولدىكى، بۇبى رابىيە ۋە ئۇنى قوغدىغۇچىلار مۇق يولىدا كېتىۋاتقان ئىسيانچىلار قوغلاپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قەتل قىلغانىدى.

مەھمۇد بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئېغىر كېسەل بولۇپ يېتىپ قالدى. ئۇنىڭ ھامما ئاچىسى بۇبى سەلىمە ۋە ئۇنىڭ ئىرى، يەنى بارىسغان ھاكىمى ئىنال تېگىن ئۇنى ئۆز ئۆيىدە ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۇستا تېۋىپلارنى چاقىرىپ داۋالاتتى. تۇرۇمتاي ئەتىگەندىن كەچكىچە ئۇنىڭ يېنىدىن كەتمەي خىزمىتىنى قىلدى. ئىنال تېگىن بىلەن بۇبى سەلىمەمۇ ھەر كۈنى كېلىپ ئۇنى يوقلاپ تۇردى.

تېۋىپنىڭ كۆڭۈل قويۇپ داۋالىشى نەتىجىسىدە مەھمۇد ئاستا ـ ئاستا ساقىيىپ قالدى.

95 مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىبراھىم تەختكە چىقىپ ئۆز بەختىنى تاپمىدى. ھە دېسىلا ئاتىسى بىلەن

ئاكىسى كۆز ئالدىغا كېلىۋالاتتى، ئۇنى قورقۇنچ باستى.
ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم ئۇنى يەنە قۇتراتقىلى تۇردى:
— ئەتراپىڭدا دۇشمەنلىرىڭ تولۇپ ياتىدۇ، ئىبراھىم.
— قايسى دۇشمەنلەر؟ — سورىدى ئىبراھىم.
— خۇن دەۋاسىنى قىلىدىغان مەھمۇدچۇ، ھەسەن تېگىنچۇ، ئۇلارنى يوقىتىشىڭ كېرەك!
— ئۇلارنى ...
— شۇنداق، ئاۋۋال مەھمۇدنى يوقات. ئاندىن قەشقەر بىلەن بارىسغان قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇدۇنغا بارىسەن.

ئاخىرى، ئىبراھىم زور قوشۇننى باشلاپ بارىسغان تەرەپكە ئاتلاندى.

ئىبراھىمنىڭ قوشۇنى بارىسغان شەھرىنى قامال قىلدى. ئۇلارنىڭ ئوچ ئەلچىسى ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ، سىپىل دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى.
— ئەلچىگە ئۇلۇم يوق! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلاردىن بىرى، — ئىبراھىم بۇغراخاننىڭ مەكتۇپىنى ئەكەلدۇق. ئىنال تېگىن بىلەن كۆرۈشىمىز.
دەرۋازا ئېچىلدى، ئەلچىلەر كىردى. ئىنال تېگىن ئىبراھىمنىڭ مەكتۇپىنى ئېلىپ ئوقىدى. ئاندىن مەكتۇپنى يېنىدا تۇرغان مەھمۇد قەشقەرگە بەردى. «ئىنال تېگىننىڭ ھاكىملىق مەرھەمىتىگە دەخلى ـ تەرۇز يەتمەيدۇ ... مەھمۇد قەشقەرنى ئوردىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بەرسىلا ئىش تامام.»
ئىبراھىمنىڭ ئاساسلىق دېمەكچى بولغىنى ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدى.

ئىنال تېگىن مەكتۇپنى مەھمۇدنىڭ قولىدىن ئېلىپ، تۆت پارچە قىلىپ يىرتىۋەتتى. ئاندىن شۇ يىرتىلغان مەكتۇپنى ئەلچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى.

— ئىبراھىم ھايۋان ھەزرەتلىرىگە مېنىڭ بېرىدىغان جاۋابىم شۇ، — دېدى ئۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن تەمكىنلىك بىلەن.

يىرتىلغان مەكتۇپنى قولىغا ئالغان ئەلچىنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتتى، لېكىن ئۇن - تىن چىقارماي ئېگىلدى.

98 ئۇچ ئەلچى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، يەنە ئاتلىرىغا مىنىشتى ۋە ئىبراھىمنىڭ بارگاھىغا قايتىپ كەلدى.

99 ئىبراھىم قوراللىق قىسمىلارنىڭ ئارقا تەرىپىدە قۇرۇلغان زەر گۈللۈك قىزىل كىمخاب چېدىردا ئۆزىنىڭ ئەلچىلىرىنى كۈتۈپ ئولتۇرغاندى.

ئىبراھىم ئەلچىلەرنىڭ قولىدىن يىرتىلغان مەكتۇپنى ئالدى - دە، خۇددى چايانىنى تۇتىۋالغاندەك چۆرۈپ تاشلىدى ۋە سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن نەزەرى بىلەن باش قوماندانغا قارىدى.

— ئەمدى قەلەمنى قويۇپ، ئەلەمنى ئىشقا سالايلى، — دېدى باش قوماندان.

100 ئۇلار سىرتقا چىقتى. قويۇق ئوت - چۆپ ئۆسۈپ كەتكەن دۆڭگە گىلەم سېلىندى. چۆرىسىگە مەشۇتتىن چۇچىلا تۇتۇلغان قىزىل كىمخاب كۈنلۈك تىكىلەندى. ئىبراھىم خاقانلىق ئىززىتىنىڭ سىمۋولى بولغان شۇ كۈنلۈكنىڭ تۈۋىگە كېلىپ ئولتۇردى.

— ھۇجۇمنى باشلاڭلار، — دېدى ئۇ يېنىدىكى

قوماندانلارغا قولى بىلەن سىپىلنى كۆرسىتىپ. — هۇجۇم! — دەپ ۋارقىرىدى باش قوماندان قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ.

پالاقمانچىلار سىپىلغا قارىتىپ تاش ياغدۇرۇشقا باشلىدى. ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملار ئالغا ئىلگىرلىدى.

بارىسغانلىقلار سىپىلنىڭ كەينىدە جەڭگە چۈشۈشنى قارار قىلدى. سىپىل دەرۋازىلىرى كەڭ ئېچىۋېتىلدى. ئىنال تېگىننىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە قوشۇنلىرى دالىغا چىقتى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئىچىگە پاتماي كەتكەن دەرد ۋە ھەسرەتلىرى، ئەمدى غەزەپ ۋە كۆچكە ئايلاندى. ئۇ بىر بۆلۈك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ سىپىل دەرۋازىسىدىن چىقتى ۋە قىلىچنى يالىڭاچلاپ:

— ئاللاھۇ ئەكبەر! — دەپ خىتاب قىلدى ـ دە، ئېتىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ ھۇجۇمغا ئۆتتى.

تۇرۇمتاي بىلەن ھېلىقى كارۋان بېشىمۇ ئۇنى ئىككى يېنىدىن قورۇقداپ ئات سالدى.

ئىنال تېگىن ئۆز قوشۇننى باشلاپ، جەڭ مەيدانىنى ئېنىق كۆزەتكىلى بولىدىغان ئېگىز تۆپىلىككە چىقتى ۋە شۇ يەردە تۇرۇپ، ھەر قايسى سەپلەردىكى قوشۇنلارنىڭ ھەرىكىتىگە قوماندانلىق قىلىشقا ھازىرلاندى.

ھالبۇكى، بۇ قېتىمقى جەڭدە بەخت قۇشى كىمنىڭ بېشىغا قونىدىغانلىقى ناھايىتى تېزلا ئايان بولدى. ئىككى تەرەپنىڭ سەپلىرى توقۇنۇشماي تۇرۇپلا ئىبراھىمنىڭ بىر نەچچە قوماندانلىرى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىنال تېگىن تەرەپكە قېچىپ ئۆتتى.

— بىز ئىبراھىمنى قانۇننى تاجدار دەپ ئېتىراپ قىلمايمىز، — دېدى بۇ قوماندانلاردىن بىرى ئىنال تېگىننىڭ ئالدىغا كېلىپ.

— قاچانكى قانۇنلۇق خان تەختكە چىققۇچە ئىنال تېگىن ھەزرەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە تۇرۇشنى خالايمىز، — دېدى يەنە بىر قوماندان.

ئىبراھىم ئۆز قوشۇنىنىڭ خۇددى كەچ كۈزدىكى خازاندەك چېچىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى. چىرايىدا قان قالمىدى. ئۇ ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا يۈگۈرۈپ بېرىپ ئاتقا مىندى ۋە خاقانلىق ئىززىتىنىڭ سىمۋولى بولغان كىمخاب كۈنلۈكنى شۇ پېتىچە قالدۇرۇپ، ئارقا ـ ئالدىغا قارىماي قاچتى. پەقەت، ئاز ساندىكى نۆكەرلەرلا ئۇنىڭغا ئەگەشتى. بۇ نۆكەرلەر جېنىنى قولىغا ئېلىپ قويغاندەكلا كۆرۈنەتتى. ئۇلار قېچىپ كېتىۋېتىپ، قوغلىغۇچىلارنى يېقىن كەلتۈرمەسلىك ئۈچۈن ئارقىغا قارىتىپ ئوقيادىن ئوق ئۇزگىلى تۇردى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدىكى چېرىكلەر ئۇلارنى قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. يا ئوقلىرى ئۇلارنىڭ قاتارىدىن بىر نەچچە كىشىنى يېقىتتى.

تۇرۇمتاي ئېتىنى قامچىلاپ، مەھمۇدقا يېقىنلاشتى.

— ھەزرىتىم، ئوق تېگىپ كەتمىسۇن، مۇنۇ قالقاننى ئېلىۋېلىڭ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ۋە مەھمۇدقا ئۆزىنىڭ قالقىنىنى سۇنۇپ بەردى. لېكىن ئۇنىڭ قالقىنى مەھمۇدنىڭ قولىغا يەتمەي تۇرۇپ چۈشۈپ كەتتى. تۇرۇمتاي خۇددى چۆچۈپ كەتكەندەك بىر سىلكىندى ـ دە، ئېگەردىن سىيرىلىپ چۈشۈپ، يەردە يېتىپ قالدى.

— تۇرۇمتاي! — دەپ خىتاب قىلدى مەھمۇد ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، تۇرۇمتاينىڭ كۆكرىكىدە يا ئوقىي سانجىلىپ تۇراتتى.

مەھمۇد ئۇنىڭ يېنىغا تىزلاندى. ئۇنىڭ تىنىقىنى، يۇرىكىنى تەكشۈرۈپ كۆردى. تۇرۇمتاينىڭ تىنىقىمۇ، يۇرىكىنىڭ سوقۇشىمۇ توختىغانىدى. مەھمۇد ئۇنىڭ يېنىدىن تۇرماي بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرۇۋەردى. ئۇ خۇددى باياۋاندىكى تىكەنگە ئوخشاش يالغۇزلۇق ھېس قىلدى.

پۇتۇن ئەتراپتا ئىنال تېگىننىڭ چېرىكلىرى غەلبە تەنتەنىسى بىلەن چۇقان سالماقتا ئىدى. جەڭ ئاياغلاشتى. بەكرەك چۇقان سېلىشىپ كەتكەن بىر توپ چېرىكلەر مەھمۇدنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ياش بىر چەۋەندار ئىككى قولى ئارقان بىلەن باغلانغان بىر كىشىنى ئېتىغا سۆرىتىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ تۇتقۇننى ھەر يانىدىن قورشاپ كېلىۋاتقان ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەر خۇشال بولۇپ ۋارقىرىشاتتى:

— ئەڭ چوڭىنى تۇتتۇق. ئىنال تېگىن سۆيۈنچە ئالىمىز.

مەھمۇد ئورنىدىن تۇرۇپ تۇتقۇنغا قارىدى. بۇ تۇتقۇن ئىبراھىم ئىدى. ئۇنىڭ زەرباپ تونى توپىغا مىلەنگەن ۋە يىرتىلغان، ئاق يىپەك سەللىسى چۈۋۈلۈپ مۇرىسىگە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئىككى قولى قىل ئارقان بىلەن باغلانغان، ئارقاننىڭ بىر ئۇچى ئالدىدا كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئېگىرىگە چېتىلغانىدى.

مەھمۇد ئۇنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇرۇپ قالدى. ئاسىي تاغىسىنىڭ بۇ ھالىتى ئۇنىڭدا ھېچقانداق تەسىرات قالدۇرمىدى. ئۇ يا غەزەپلەنمىدى، يا ئېچىنمىدى. شۇ تاپتا

ئۇنىڭ گوياكى قاراڭغۇ بوشلۇققا ئوخشاپ قالغان قەلبىدە يېتىملىك تۇيغۇسىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىدى.

ئىككى كۈندىن كېيىن ئىنال تېگىن قىزى ۋە مۇپتىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا دىۋان مەھكىمىسىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا چىقىپ، بۇ يەرگە يىغىلغان جامائەت ئالدىدا ئىبراھىمنىڭ ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقاردى:

— كاللىسى ئېلىنسۇن!

شۇنداق قىلىپ، ئىبراھىم ئىبىن مۇھەممەد ئۆز ئاتىسى ۋە ئاكىسىنىڭ خۇنى بەدىلىگە كەلگەن تەختكە چىقىپ تويتوغرا ئالتە ئاي ئۆتكەندە ياش جېنىدىن ئايرىلدى.

قەشقەر ئوردىسىدا قالغان ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم بارىسغاندىن قېچىپ كەلگەن ئادەملىرىنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇدا بىر نەچچە كۈنگىچە ئۆز ھوجرىسىغا سولىنىۋالدى.

«ئىبراھىم ئۆلمەيدۇ» دەيتتى ئۇ ئۆزىگە ئۆزى، «ئىبراھىم ئۆلمەيدۇ، ئۇ ئۆلسە بولمايدۇ!»

ئۇنىڭ كۆزلىرى، شۇنچە كۆپ كىشىلەرنىڭ ئۆلۈشىگە پەرۋاسىزلىق بىلەن قارىغان كۆزلىرى خۇددى چاناقلىرىدىن چىقىپ كېتىۋاتقاندەك يوغان ئېچىلىپ كەتتى. شىرە ئۇستىدە ئاق قاشتېشىدىن قاپاق شەكلىدە ئويۇپ ئىشلەنگەن نەپىس بىر قۇتا تۇراتتى. ئۇلۇغ ئالتۇن تارىم يوغان ئېچىلغان كۆزلىرى بىلەن شۇ قۇتىغا تىكىلىپ قارىدى. ئۇ قۇتىنى ئېلىپ، ئاغزىنى ئاچتى. ئۇنىڭ قوللىرى تىترىمىدى، قۇتىنىڭ ئاغزىنى كۆكىرىپ كەتكەن لەۋلىرىگە تەككۈزدى، بېشىنى كەينىگە تاشلاپ، قۇتىدىكىنىڭ ھەممىسىنى ئىچىۋەتتى.

مەھمۇد ئارسلان تېگىن بىلەن ھەسەن تېگىن خوتەندىن

قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. جەڭ بولمىدى، پاراكەندچىلىكمۇ يۇز بەرمىدى. ئەزىزانە قەشقەر گويا ماتەم تۇتۇۋاتقاندەك جىمجىت ئىدى.

مۇھەممەد بۇغراخان تەختىنى تارتىۋالغاندا خان جەمەتىنىڭ ئەزالىرى بۇ يەرگە قەدەم باسمىغانىدى، ئەمدى ئارسلان تېگىننىڭ چاقىرىقى بويىچە ھەر قايسى يۇرتلاردىكى ئىلىك خانلار ۋە تېگىنلەر بۇ چوڭ ئاستاندا جەم بولدى. خان جەمەتىنىڭ يىغىنى ئېچىلىپ، تەخت ساھىبى ئېلان قىلىندى. مەھمۇد ئارسلان تېگىن خاقان بولدى ۋە ئۇ «توغرۇل قاراخان» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئۇلۇغلاندى. ھەسەن تېگىن ئورۇنباسار خان بولدى ۋە ئۇ «بۇغراخان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى.

مەھمۇد قەشقەرى ياز ۋە كۈز پەسللىرىنى بارىسغاندا ئۆتكۈزۈپ، مىلادىيە 1061 ـ يىلى باھاردا سەپەرگە جابدۇندى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ئىبراھىم تابغاچخان ئۇنى سەمەرقەندكە تەكلىپ قىلغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، قارا قىسمەتنىڭ شەپقەتسىزلەرچە سىقىشلىرى ئىچىدە يۈرەك ـ باغرى زەرداب بولغان ياش ئالىم كۆكلەم پەسلىدىكى قۇياشلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە سەمەرقەندنى پاناھ تارتىپ يولغا چىقتى.

— خۇدايىمغا ئامانەت، جېنىم بالام، — دېدى بۇبى سەلىمە ئالتۇن تارىم ئۇنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ.

— ئاق يول بولسۇن، قەدىرلىك ئىنىم، — دېدى ئىنال تېگىن مەھمۇدنى قۇچاقلاپ.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كارۋىنى چۆل تەرەپكە سوزۇلغان كارۋان يولىغا چۈشۈپ، ئاستا ـ ئاستا يىراقلىشىپ كەتتى.

— خۇش كېلىپسىز، مەۋلانا مەھمۇد، — دېدى

112

ئىبراھىم تابغاچخان دەرۋازا ئالدىدا ئاتتىن چۈشكەن مەھمۇدنى قۇچاقلاپ، — قېنى ئىچكىرى كىرەيلى. بۇ يەرنى ئۆز ئۆيىڭىزدەك كۆرگەيسىز، قەدىرلىكىم.

— ئىلتىپاتلىرىغا كۆپ تەشەككۈر، تابغاچخان ئالىيلىرى، — دېدى مەھمۇد ئۇنىڭغا تەزىم قىلىپ.

— پېقىرنى ئىبراھىم تاغا دەپلا ئاتاۋېرىڭ، قەدىرلىكىم. بىز ئۇرۇق - تۇغقان ئادەملەر ئەمەسمۇ.

شۇ گەپ بىلەن ئىبراھىم تابغاچخان مەھمۇدنى شەخسەن ئۆزى ئوردا دەرۋازىسىدىن باشلاپ كىرىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۆز ئانا يۇرتى ئەزىزانە قەشقەرنى تەرك ئېتىپ مۇساپىر بولغان دەردمەن ئالىم سەمەرقەند ئوردىسىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ ئىللىق مېھر - مۇھەببەتكە تولغان خانىدانىدا تۇرۇپ قالدى.

113

ئارىدىن ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. بىر كۈنى مەھمۇد ئىبراھىم تابغاچخاننىڭ يېنىغا كىردى.

— ئالىيلىرىغا بىر ئىلتىماسىم بار، — دېدى ئۇ سالامدىن كېيىن، — ساخاۋەت يالقۇنىنىڭ ئۇچقۇنىنى پېقىرغا مەرھەمەت قىلسىلا، ئاللانىڭ نەزىرى چۈشكەن بۇخارائى ئەزىمگە بارسام دەيمەن. شۇ ئەزىم شەھەردىكى ئىلمىي مۇئەسسەسەلەرنىڭ بىرىدە خىزمەت قىلسام دېگەن ئارزۇيۇم بار.

تابغاچخان ماقۇل بولدى.

مۇنەججىم ۋە قۇرئاندازلار تاللىغان خاسىيەتلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەھمۇد قەشقەرى ماۋارائۇننەھىر ھۆكۈمدارى ئىبراھىم تابغاچ قاراخاننىڭ بۇخارا ھاكىمىغا ئۆز قولى بىلەن يازغان مەكتۇپىنى قوينىغا سېلىپ، سەمەرقەند ئوردىسىدىن ھەدىيە قىلىنغان قىرىق تۆگىنى كارۋان قىلىپ بۇخارا يولىغا راۋان بولدى.

39

قان - تەر سىخگەن «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك»

مەھمۇد بۇخارادىكى مەدرىسلەرنىڭ بىرىدە مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقىنىغا تۆت يىلدىن ئاشتى. بىر كۈنى ئۇ مەدرىستىن چىقىپ كېتىۋاتاتتى. بازار مەيدانىدا ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى خالايىققا بىر نېمىلەرنى دەۋاتاتتى. مەھمۇد يېقىن كەلدى. ھېلىقى كىشى ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغان توققۇز - ئون ياشلاردىكى بىر ئوغۇل بالىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ، يۇقىرى ئاۋازدا سۆزلەيتتى:

— ئەي مۇسۇلمانلار، بۇ يېتىم بالىغا ئىچىڭلار ئاغرىسۇن! بېقىپ قويساڭلار چوڭ بولغاندا ئىشىڭلارغا ياراپ قالىدۇ. ئاللا ھەققىدە شۇ يېتىم بالىنى بېقىۋېلىڭلار. بۇ بالىدىن يانمىسا ئاللادىن يانىدۇ. ئەي مۆمىنلەر...

— سالام سىزگە، ئەي ئاق كۆڭۈل ئادەم، — دېدى مەھمۇد، — پېقىرنىڭ ئۆيىدە بىر چىنە چاي ئىچىشكەچ پاراڭلاشساق، قانداق قارايسىزكىن؟

— ياخشى گەپ.

مەھمۇدنىڭ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن ھېلىقى كىشى يېتىم بالىنى تونۇشتۇردى. بۇ كىشى ئەسلىي ئىلىدىن چىققان سودىگەر بولۇپ، بۇخاراغا يېقىن بىر يېزىغا كەلگەندە بۇ بالىنى ئاچلىقتىن ھالسىزلىنىپ يول بويىدا ياتقان ھالەتتە

كۆرگەن ۋە ئىچى ئاغرىپ، ئۇنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كەتكەنكەن. بۇ بالا باسمىل قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئاتا ـ ئانىسى بىلەن مۇساپىر بولۇپ بۇ ياقلارغا كېلىپ قالغانكەن. كېيىن ئاتا ـ ئانىسى زېمىندارنىڭ ئېغىر زۇلۇمى ئاستىدا ۋاپات بولۇپتۇ.

گەپ شۇ يەرگە يەتكەندە يېتىم بالا ئۆزىنى بېسۋالالماي ئېسىدەپ يىغلاپ كەتتى.

— يىغلىما، بالام، يىغلىما، — دېدى مەھمۇد ئۇنىڭ بېشىنى سىيلاپ، — ئەمدى سېنىڭ ئۆيۈڭ بولىدۇ.

سودىگەر قايتىپ كەتتى.

— ئېتىڭ نېمە، ئوغلۇم؟ — دەپ سورىدى مەھمۇد يېتىم بالىنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ.

— ئىلتەمۇر.

— ماڭا قارا، ئىلتەمۇر، ئەمدى سەن مۇشۇ ئۆينىڭ ئادىمى بولدۇڭ. مەن سېنى باقىمەن، ئوقۇتۇمەن. بولامدۇ؟

ئىلتەمۇر ئۇنچىقماستىن بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى.

مەھمۇد شۇ كۈنلا ئۇنى يۈيۈندۇردى ۋە يېڭى كىيىملەرنى سېتىۋېلىپ، كىيىندۈردى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن مەھمۇد ئىلتەمۇرنى شىرەنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئالدىغا دەپتەرنى قويدى، قولىغا قەلەمنى تۇتقۇزدى.

— بۇگۈن بىرىنچى دەرسنى باشلايمىز، — دېدى ئۇ، — قارا، «ئەلىف» مۇنداق يېزىلىدۇ، «بە» مۇنداق.

— خوپ، ئۇستازىم.

---

116 مىلادىيە 1068 ـ يىلى يېتىپ كەلدى.

مەھمۇدنىڭ بۇخارا ھاكىمى مەھكىمىسىدە ئىشلەيدىغان

بىر يېقىن بۇرادىرى كىرىپ كەلدى. ئۇ مەھمۇد بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن تۆۋەندىكى خەۋەرنى يەتكۈزدى.

— سەمەرقەندە ئىبراھىم تابغاچخان ئالىيلىرى ئەجەل شارابىنى ئىچىپتۇ. چوڭ خانزادە تەختكە ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تولۇق نامىنى شەمسۇلمۇلۇك تابغاچخان دەپ ئېلان قىلىپتۇ. لېكىن، ئۇنىڭغا بۇخارا ھاكىمى بولۇپ تۇرغۇچى كىچىك خانزادە ئۆكتە قويتى.

مەھمۇد سۆھبەتدىشىغا جىددىيلەشكەن سوئال نەزەرى بىلەن قاراپ قالدى.

— شۇنىڭ بىلەن، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى مېھمان، — بۇ ئىككى ھۆكۈمران ھازىر پەيلىنى بۇزۇپ، ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىش ھالىتىدە تۇرماقتا.

دەرۋەقە، مەھمۇد قەشقەرى بىلەن مەھكىمە ئەمەلدارى ئوتتۇرىسىدا شۇ سۆھبەت بولۇپ ئىككى كۈن ئۆتكەندە بۇخارا خەلقى ئۇرۇش ۋەھىمىسى ئىچىدە قالدى. سەمەرقەند ۋە بۇخارا قوشۇنلىرى بىر - بىرىگە قارشى ئاتلىنىپ چىقتى. جەڭدە سەمەرقەند قوشۇنى غەلىبە قازاندى. شۇنىڭ بىلەن، شەمسۇلمۇلۇك پۇتۇن ماۋارائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى.

بۇخارا مەھكىمىسىدىكى بىر مۇنچە ئەمەلدارلار شەمسۇلمۇلۇكنىڭ جازاسىغا ئۇچراشتىن قورقۇپ، بىر قىسمى قەشقەر، خوتەن، تەرەپلەرگە، بىر قىسمى سالجۇقىيلار تەۋەسىگە قېچىپ كەتتى. مەھمۇد قەشقەرى گەرچە بۇ جەڭگە قاتناشمىغان بولسىمۇ، شەمسۇلمۇلۇك بىلەن تازا چىقىشىپ كېتەلمەيتتى. شۇڭا، ئۇمۇ سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ سابىق ئاستانىسى بولغان نىشاپۇر

شەھىرىگە كۆچۈپ كەتتى.

مىلادىيە 1071 - يىلى كىرەي دەپ قالغانىدى. نىشاپۇر. سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ بۈيۈك سۇلتانى ئالپ ئارسلان مەھمۇد قەشقەرىنى دەرگاھىغا چاقىرىپ سۆھبەتلەشتى.

— باغدادقا بېرىپ خىزمەت قىلىشقا رايىڭىز قانداقكەن؟ مەۋلانا مەھمۇد قەشقەرى؟ — سورىدى ئالپ ئارسلان.

— بۇ مېنىڭ ئۇزۇندىن بېرى كۆڭلۈمگە پۈكۈپ كېلىۋاتقان ئارزۇيۇم، سۇلتانۇل ئەزەم، — دېدى مەھمۇد.

ئالپ ئارسلان يەنە مۇنداق دېدى:

— ھازىر ئەرەبلەر ئىچىدە تۈركىي تىلنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى ئەۋج ئالماقتا. شۇڭا، ھەزرەتلىرى باغدادقا بېرىپ، ئاياسلار سۇلالىسىنىڭ مۇتىۋەرلىرىگە تۈركىي تىلدىن دەرس ئۆتكەن بولسىڭىز كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولاتتى.

— ياش ئۇستىگە، سۇلتانۇل ئەزەم.

ئالپ ئارسلان ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئەمەلدارنى مەھمۇدقا قوشۇپ بەردى. شۇ ئەمەلدار مەھمۇدنى باغدادقا ئېلىپ باردى ۋە ئۇ يەردىكى نىزامىيە مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى غەززالى مەمۇدنى خەلىپە ئوردىسىغا باشلاپ كىردى. ئوردىنىڭ قوبۇلخانىسىدىكى يۇمشاق كۆرپە ۋە ياستۇقلار قويۇلغان سۇپىدا خەلىپە قايىم ئولتۇراتتى. ياش ئىككى قول تۆگىقۇشنىڭ پەيلىرىدىن ياسالغان ئىككى يەلپۈگۈچنىڭ ئۇزۇن ساپلىرىدىن تۇتۇپ، ئۇنى ئىككى ياندىن يەلپۈپ تۇراتتى.

مەھمۇد چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

— مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى خەلىپە قايىم ھەزرەتلىرىگە ئاللا ئۆزى رەھمەت قىلغاي، ئەبەدىي ئېسەنلىك بەرگەي، — دەپ سالام بەردى ئۇ.

خەلىپە قايىم سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دېدى:

— بۇ يەردىكى تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشكە بولغان ئېھتىياج يىلدىن ـ يىلغا ئېشىۋاتىدۇ. ئەمەلدارلىرىمىز، ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئەربابلار تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ھازىر بىر قىسىم تۈركىي تىل ئوقۇتقۇچىلىرى شەھىرىمىزدىكى مەدرىسلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سىزمۇ شۇ مەدرىسلىرىمىزدىن بىرىدە دەرس ئۆتسىڭىز قانداق، مەۋلانە؟

— خەلىپە ھەزرەتلىرى، — دېدى مەھمۇد ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتى مېنىڭ تاللىۋالغان كەسپىم ئىدى. ھالبۇكى، كەمىنىلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بېرى كۆڭلىگە پۈكۈپ كېلىۋاتقان يەنە باشقا ئارزۇيۇم بار ئىدى. بىلمىدىم، ھەزرەتلىرى بۇنىڭغا نېمە دەيدىكىن؟

— (ھە،) سۆزلەڭ مەۋلانە.

— ئۇزۇندىن بېرى يىغىلغان قول يازمىلىرىمنى رەتلەپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ شېئىرلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا بىر دىۋان يازماقچى بولۇۋاتىمەن، — دېدى مەھمۇد، — تىل مەسىلىلىرىدىن باشقا يەنە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار، ئۇلار ياشايدىغان جايلار، قوشاقلار، ماقال ـ تەمسىللەر، مۇنەججىملىك، دورىگەرلىك قاتارلىق مەزمۇنلارنىمۇ كىرگۈزمەكچىمەن.

— بۇ ئەرەبلەرنىڭ تۇركىي خەلقلەرنى كۆپرەك چۈشىنىشى ئۈچۈن ياخشى قوللانما بولغۇدەك، — دېدى خەلىپە، — مەۋلانە، ئەرەبچىنى خۇددى ئەرەبلەردەك سۆزلەيدىكەنسىز. بۇ ئەسەرنى ئەرەب تىلىدا يازسىڭىز ياخشى بولاتتى.

— شۇنداق، ئەرەب تىلىدا يېزىشنى ئويلاۋاتىمەن.

— ياخشى. ئەمسە باشقىلارنى قويۇپ تۇرۇپ، شۇ ئىشقا تۇتۇش قىلغايسىز.

مەھمۇد خەلىپىنىڭ يېنىدىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن شۇ كۈنىلا غەززالىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن بىر ئوقۇتقۇچىغا ئىلتىمۇرنى ئوقۇشقا بەردى.

— نىزامىيە مەدرىسىدە ئوقۇغۇم بار، — دېدى ئىلتىمۇرمۇ دومسىيىپ.

— مەھمۇد كۈلۈپ تۇرۇپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— سەن تېخى كىچىك، ئىلتىمۇر، — دېدى ئۇ — نىزامىيە مەدرىسىدە مەخسۇس مۇتەخەسسىلەر ۋە دۆلەت خادىملىرى تەربىيىلىنىدۇ. سەن ھازىر ئوقۇتقۇچىڭ ئۆتكەن دەرسلەرنى تىرىشىپ ئۆگەن. يېشىڭ يەنە سەل چوڭ بولغاندا مەن سېنى نىزامىيە مەدرىسىگە كىرگۈزۈپ قويىمەن. مانا ماۋۇ جىلتىگە، ماۋۇ كىتاب، دەپتەرلىرىڭنى سال. ئوقۇتقۇچىڭنىڭ ئۆيىگە بارىمىز.

— ماقۇل.

مەھمۇد قول يازمىلىرى سېلىنغان ساندۇقنى ئاچتى ۋە كۆڭلى بۇزۇلغان ھالدا قەشقەرنى، ئوپالنى ئەسلىدى. بوۋىسى، ئاتىسى، چولپانئاي، تۇرۇمتاي بىر - بىرلەپ كۆز ئالدىغا كەلگىلى تۇردى. مەھمۇدنىڭ كۆزلىرىدىن ياش

ئەگىدى، لېكىن ئۇ شۇ ھامان ئورنىدىن دەس تۇردى. «ياق» دېدى ئۇ ئۆز، ئۆزىگە «ھېسسىياتقا بۇنداق ئاسان بېرىلىپ كېتىشكە بولمايدۇ. مەن يەنە تېخى نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىشىم كېرەك.»

ئۇ يېڭىدىن غەيرەتكە كېلىپ، ساندۇقتىكى قول يازمىلىرىنى ئاۋايلاپ ئېلىپ شىرەگە ۋە شىرە ئەتراپىغا تىزىۋەتتى. ئۇ قەغەزلەرنى ئالدىرماي ۋاراقلىدى. ۋاراقلار ئارىسىدىن گويا قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن، بارىسغاننىڭ مېۋىلىك باغلىرى، تاغ ۋە دالالىرى نامايان بولۇۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى.

مەھمۇد شىرەنىڭ يېنىغا ئولتۇردى.

مەھمۇد قول يازمىلارنى شىرەنىڭ ئىككى يېنىغا دەستىلەپ قويۇپ، شىرەگە قەغەزلەرنى قويدى ۋە ئەرەبچە ھۆسنىخەت بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» دەپ يازدى. ئاندىن ئىككىنچى بەتنى ئېچىپ، باش قۇرغا «بىسمىللاھىر رەھمانۇ رەھىم» دەپ يازدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇسۇلمان مۇئەللىپلەرنىڭ يېزىش ئۇسلۇبى بويىچە ئاللا ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئالقىش ـ مەدھىيە سۆزلىرىنى ئىزھار قىلدى.

«ئەمدى مۇھەممەد ئوغلى ھۇسەيىننىڭ پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز» — شۇ سۆزلەر يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن قەلەمنى قويۇپ، بىر بەلگىسىز نۇقتىغا تىكىلىپ، خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى. بىر ئەسنادىن كېيىن ئۇ ئۆز كۈچىگە تولۇق ئىشەنگەن كىشىلەرگە خاس قەتئىيلىك بىلەن قەلەمنى يەنە ئالدى ـ دە، يېزىشقا كىرىشىپ كەتتى.

سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئالپ ئارسلان

123 مىلادىيە 1072 ـ يىلى كۈزدە زور قوشۇن بىلەن ماۋارائۇننەھرگە زور قوشۇن بىلەن يۇرۇش قىلدى. جەيھۇن دەرياسى بويىدىكى بىر قورغاننىڭ قوماندانى ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى. بىر مەيدان جەڭ بولدى. جەڭدە قورغان مۇھاپىزەتچىلىرى مەغلۇپ بولدى ۋە ئۇلارنىڭ قوماندانى ئەسىرگە چۈشتى. سالجۇق ئەسكەرلىرى ئۇنى ئالپ ئارسلاننىڭ ئالدىغا سۆرەشتۈرۈپ ئەكىلىشتى. بۇ چاغدا ئەسىرگە چۈشكەن قوماندان قوينىغا يوشۇرۇپ قويغان خەنجىرىنى چىقاردى ـ دە، ئالپ ئارسلاننىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ باردى. كۈچ بىلەن ئۇرۇلغان خەنجەر سۇلتاننىڭ قورسىقىنى يېرىۋەتتى. سالجۇق ئەسكەرلىرى خەنجەر تۇتقان ئەسىرنى ھەر تەرەپتىن قىلىچلاپ، قىيما ـ چىيما قىلىۋەتتى.

سۇلتان ئالپ ئارسلان شېھىت بولدى. چوڭ خانزادە جالالىدىن مەلىك شاھ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى!

---

124 ھەر تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كەتكەن چاپارمەنلەر سالجۇقىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرىغا يۇقىرىقى خەۋەرنى يەتكۈزدى.

باغدادنىڭ كوچا ۋە رەستىلىرىدە ھەرخىل كىشىلەر نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزەتتى:

— مەلىك شاھنى ياش يىگىت دېيىشىدۇ. دۆلەت ئىشلىرىنى ياخشى باشقۇرۇپ كېتەلەرمۇ؟

— باش ۋەزىر نىزامىلمۇلۇك ئىش باشقۇرىدۇ ئەمەسمۇ. ئۇ ناھايىتى قابىل ئادەم.

— شۇنداق. ئۇ مەرھۇم ئالپ ئارسلان تەختكە چىققاندىن تارتىپ باش ۋەزىر بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

— توغرا. ئۇ باش ۋەزىر بولسا ھەممە ئىشلار

بۇرۇنقىدەكلا ياخشى بولۇپ كېتىۋېرىدۇ.

مەھمۇدنىڭ يازغان قەغەزلىرى دەستە ـ دەستە بولۇپ تىزىلىپ كەتتى. ئۇ ئاخىرقى بابنى تاملىغاندىن كېيىن تۆۋەندىكى قۇرلارنى يازدى:

«كىتابنى ھىجرى 464 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەنىدىم. تۆت قېتىم قايتا يېزىپ، تۈزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ، ھىجرى 466 ـ يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10 ـ كۈنى دۈشەنبە تۈگەتتىم.»

شۇنداق قىلىپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مىلادىيە 1072 ـ يىلىدىن 1074 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە بولغان جەريانىدا كۈنلەر ۋە تۈنلەرنىڭ چېكىنى ئايرىماي پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ يازغان ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاخىرقى ھېسابتا رەسمىي پۈتۈپ چىقتى.

مەھمۇد شىرە يېنىدىن تۇرۇپ، قەددىنى رۇسلىدى. شۇ تاپتا ئۇ خۇددى چوڭ ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغان سەركەردىدەك جەسۇر ۋە مەغرۇر كۆرۈنەتتى.

— بارىكاللا، مەۋلانە! ئەسىرىڭنى يېزىپ بوپسىز، سىزنى تەبرىكلەيمەن، — غەززالى خۇشاللىقىدا مەھمۇدنىڭ قولىنى قوش قوللاپ چىڭ قىستى.

— تەشەككۇر، — دېدى مەھمۇد.

بىر دەم پاراڭلاشقاندىن كېيىن مەھمۇد سوردى:

— ئىلتەمۇر مەكتەپنى پۈتتۈردى. ئۇنى نىزامىيە مەدرىسىگە ئورۇنلاشتۇرغىلى بولارمۇ؟

— بولمايدىغان نېمىسى بار، — دېدى غەززالى، — بۇ ئىشنى ماڭا قويۇپ بېرىڭ.

— ئىلتەمۇر! — دەپ توۋلىدى مەھمۇد ئىشىكنى

ئەمما، كېيىن بۇ خىزمەتكە كىرىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ ۋاقتى ئالدىراشلىق بىلەن ئۆتىدىغان بولۇپ كەتتى. ئۇ قول ئاستىدىكىلەر بىلەن سۆھبەتلىشەتتى، پۇقرالارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلايتتى، بازار ۋە باج ئىشلىرىنى تەكشۈرەتتى، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ساھەسىدىكى ئەھۋاللارنى سۈرۈشتۈرەتتى ... ئىشقىلىپ، ئۇنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى بىلەن سالجۇقىيلارنىڭ باغدادتىكى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشلىرىدا باشقىچە جانلىنىش مەنزىرىسى كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

132 مەلىك شاھنىڭ كىچىك خانىشى جەلالىيە تۈركەن خاتۇن غەربىي قاراخانىيلار خاقانى شەمسۇلمۇلۇكنىڭ تاغىسىنىڭ قىزى ئىدى. بۇ سەمەرقەندلىك مەلىكە سالجۇقىيلار سۇلتانىغا ياتلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئەقىللىق ۋە قابىلىيەتلىك خانىش سۈپىتىدە كۆرسىتىشكە باشلىدى. مەلىك شاھمۇ ئۇنىڭغا بەك ئامراق ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ قېتىم باغدادقىمۇ شۇ خانىشنى بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى.

سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئۆيى. گىلەم ئۈستىگە كىمخاب يېكەندازلار، يولۇاس يىلپىز تېرىلىرى سېلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كەشتىلەنگەن تەكىيىلەر قويۇلغان. مەلىك شاھ بىلەن تۈركەن خاتۇن ناز - نېمەتلەر تىزىلغان داستىخان يېنىدا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئاي يۈزلۈك ئىككى قۇل قىز ئۇلارنىڭ كەينىدە تۇرۇپ، نېپىز قىزىل تاۋاردىن ياسالغان يوغان يەلپۈگۈچلەر بىلەن ئۇلارنى يەلپۈپ سالقىندىتاتتى.

133 بۇ چاغدا باش ۋەزىر نىزامىلمۇلۇك كىردى. سالامدىن

كېيىن ئۇ سۇلتانغا مۇنداق دېدى:

— سۇلتانۇل ئەزەمگە مەلۇم بولسۇنكى، ھەرقايسى مەھكىملىرىمىزدە ئىش بېجىرىدىغان ئەمەلدارلىرىمىز يېتىشمەيۋاتىدۇ. سۇلتانۇل ئەزەمگە شۇنداق تەكلىپ بېرىمەنكى، ھەربىي قىسىملاردا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنى ئادەم كەمچىل بولىۋاتقان تارماقلارغا يۆتكەش لازىم.

— ئۇنداق قىلىشقا بولماسمىكىن، — دېدى سۇلتان بېشىنى چايقاپ.

نىزامىلمۇلۇك ئەھۋالنى چۈشەندۈردى:

— خىزمەتلەرنى تەرتىپكە سېلىشتا بىر تۈركۈم لاياقەتسىز كىشىلەر قىسقارتىۋېتىلدى. ئۇلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن قابىل كىشىلەرنى تېپىش تەس بولىۋاتىدۇ.

شۇ چاغقىچە ئۇن چىقارماستىن بىر چەتتە ئولتۇرغان تۈركەن خاتۇن سۆزگە ئارىلاشتى:

— ئۇلۇغلىرىم ئەيىبكە بۇيرۇمىسا، بۇ ھەقتە مەنمۇ پىكىر يۈرگۈزۈپ باقسام، — دېدى ئۇ.

— سۆزلەڭ، — دېدى مەلىك شاھ.

— سەركەردىلەرنى قوشۇندىن ئايرىلماي، باشقا جايلاردىن ئادەم يۆتكىسەك بولماسمۇ؟ — دېدى خانىش، — مەسىلەن، سەمەرقەندىن، قەشقەردىن، ئومۇمەن قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى جايلاردىن ئادەم يۆتكەشكە بولىدۇغۇ. ئۇ يەرلەردە بىلىملىك ئادەملەر ناھايىتى كۆپ.

مەلىك شاھ نىزامىلمۇلۇككە قاراپ سورىدى:

— سىزچە قانداق، باش ۋەزىر ھەزرەتلىرى؟

باش ۋەزىر بۇ پىكىرنى رەت قىلىشقا ئاساس تاپالمىدى.
باش ۋەزىر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن تۇركەن خاتۇن مەھمۇد قەشقەرى توغرىسىدا سۆز ئاچتى.
— مەن مەھمۇد قەشقەرىگە بىر گۈزەل قۇل قىزنى سوۋغات قىلىپ بېرەيمىكىن دەپ ئويلاۋاتىمەن. بىلمىدىم، سۇلتانىم قوشۇلامدىكىن؟ — دېدى تۇركەن خاتۇن.
— قوشۇلمايدىغان نېمىسى بار؟ — مەلىك شاھ دەرھال رازىلىق بەردى، شۇنداق قىلىشنى مۇۋاپىق تاپقان بولسىڭىز ئىختىيار ئۆزىڭىزدە.
— ئاڭلىسام، ئۇ تالا ـ تۇزگە كۆپ چىقمايدىكەن، دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى تۇركەن خاتۇن، — دائىم غەمكىن، خىيالچان يۈرىيدىكەن. مەن ئۇنىڭغا شۇنداق بىر گۈزەل قىزنى تەقدىم قىلايكى، كۆڭلى خۇش بولۇپ قالسۇن، بويتاقلىق ئازابىدىن قۇتۇلسۇن.
تۇركەن خاتۇن مەھمۇدقا سوۋغات قىلغان قۇل قىز
134 ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى تاڭ قالدۇرغۇدەك گۈزەل قىز ئىدى.
ئوردا ئەمەلدارى ئۇنى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، مەھمۇدنىڭ ھويلىسىغا ئەكىرىپ بەردى.
قۇل قىز ئۇن چىقارماستىن مەھمۇدنىڭ كەينىدىن مېڭىپ ئۆيگە كىردى.
— يېشىنىپ ئولتۇرۇڭ، — دېدى مەھمۇد، — بۇ ئۆي ئەمدى سىزنىڭ ئۆيىڭىز.
قۇل قىز ئۇزۇن تونىنى سېلىپ، چۈمبەلنى بېشىدىن ئالدى.
«نېمىدىگەن چىرايلىق قىز!» — دېگەن خىيال مەھمۇدنىڭ مېڭىسىدىن غىل ـ پال ئۆتۈپ كەتتى.

— ئىسمىڭىز نېمە؟ — دەپ سوردى ئۇ.
— گۇلپەرى، — دەپ جاۋاپ بەردى قۇل قىز.
— نەچچە ياشقا كىردىڭىز؟ — سوردى مەھمۇد —
— ئون سەككىز، — دېدى گۇلپەرى كۆزلىرىنى يەردىن ئالماي.
مەھمۇد ئارتۇق گەپ قىلمىدى، چۈنكى شۇ تاپتا گۇلپەرنىڭ پېشانىسىدىن مۇنچاق - مۇنچاق تەر چىقىپ، چىرايى تاتىرىپ كەتكەندى. ئۇ مەھمۇدنىڭ ھەربىر سۆزى، ھەربىر ھەرىكىتىدىن چۆچۈپ تىترەپ تۇراتتى.
— ماقۇل، ئارام ئېلىڭ، — دېدى مەھمۇد، — مۇشۇ بۆلمە سىزنىڭ ھۇجرىڭىز بولسۇن. نېمە لازىم بولسا تارتىنماي ئېيتىڭ.
گۇلپەرنىڭ قۇرقۇش ۋە ھاياجىنىدىن گەپ قىلغۇدەك مادارى قالمىغانىدى. ئۇ پەقەت «ماقۇل» دېگەننى ئىپادىلەپ، بوستان چاچلىق بېشىنى ئىتتىك - ئىتتىك لىڭشىتىپ قويدى. مەھمۇد ئۇنى ئۆز ھالىغا قويۇشنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، گەپ قىلماي چىقىپ كەتتى.
ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن مەھمۇد ئاشپەزلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان قېرى خىزمەتكاردىن سوردى:
— گۇلپەرى بىر نەرسە يېدىمۇ؟ تۈنۈگۈن تامىقىنى يېمەيلا يېتىپ قاپتىكەنغۇ.
— شۇنداق، ھەزرىتىم، — دېدى خىزمەتكار، ئۇ بۇگۈنمۇ ھېچنېمىگە ئېغىز تەگكۈزمەي ئولتۇرىدۇ.
— ئۆيىمىزدە قۇل قىزنى ساقلاپ نېمە قىلىمىز؟ دېدى ئىلتەمۇر، — مەن قۇل ئىشلىتىشنى ياخشى كۆرمەيمەن.
— مەنمۇ ياخشى كۆرمەيمەن، ئوغلۇم، — دېدى

مەھمۇد، — ئادەملەرنى هايۋاننىڭ ئورنىدا خارلاشنى ياخشى كۆرمەيمەن. بىراق، بۇ قىزنى تۇركەن خاتۇن شەخسەن ئۆزى سوۋغا قىلىپ بەرگەن تۇرسا، قوبۇل قىلماسلىققا بولمايدۇ ـ دە.

ئىلتەمۇر بېشىنى چايقاپ قويۇپ، گەپ قىلمىدى.

گۈلپەرى دەسلەپتە مەھمۇد قەشقەردىن قورقۇپ، ياتسىراپ يۈرگەندى. كېيىنچە مەھمۇدنىڭ ئاق كۆڭۈل، ياخشى نىيەتلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.

— قىزىم، — دېدى مەھمۇد بىر كۈنى ئىشتىن قايتىپ كېلىپ گۈلپەرىگە، — سىز بۇگۈندىن باشلاپ قۇل ئەمەس. تۇركەن خاتۇنغا سىزنى هۆرلۈككە چىقىرىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم. تۇركەن خاتۇنمۇ بۇ تەلىپىمگە رازى بولدى. ئەمدى سىز ماڭا بالا بولۇڭ، مەن سىزگە دادا بولاي.

— هە، قىزىم، دادا دەپ بېقىڭا، دېدى يەنە مەھمۇد.

— دادا ...، — دېدى گۈلپەرى بوش ئاۋازدا.

بىردەمدىن كېيىن ئۇ ئېتىلىپ بېرىپ، مەھمۇدنىڭ يېنىغا ئولتۇردى ۋە توسۇالغىلى بولمايدىغان ئىنتىلىش بىلەن ئۇنىڭ بېلىكىگە يېپىشتى.

— دادا!

ئىلتەمۇر تارىخچى بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. ئۇ دائىم ئۆز هۇجرىسىدا تارىخىي خاتىرىلەرنى يازاتتى. بىر كۈنى ئۇ قەلەمنى ئېلىپ ئەمدىلا يېزىشنى باشلىغانىدى، تىرىكلىغان باربىت ساداسى ئاڭلاندى. ئىلتەمۇر يېزىشنى توختىتىپ، قۇلاق سالدى. باربىت ساداسى گۈلپەرىنىڭ هۇجرىسى تەرەپتىن كېلۋاتاتتى. ئىلتەمۇر پەرۋا قىلماي يېزىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى، لېكىن ئەپلەشمىدى، پىكىرىنى

مەركەزلەشتۇرەلمىدى. ئۇ تېرىكتى ۋە قوپۇپ، گۇلپەرىنىڭ ھۇجرىسىنى كۆزلەپ ماڭدى. ئۇ گۇلپەرىگە «باربىتنى چالماڭ، ئىش قىلىشىمغا دەخلى يەتكۈزۋاتىسىز» دېمەكچىدى. لېكىن قىزنىڭ ھۇجرىسى ئالدىغا كەلگەندە ئىختىيارسىز توختاپ قالدى. بىردەم ئويلاپ تۇرۇپ بېشىنى چايقىدى ـ دە، كەينىگە ياندى. «ئۇنى رەنجىتىپ قويماي، ئەدەبسىزلىك بولۇپ قالمىسۇن» دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە.

گۇلپەرى ئىلتەمۇرنىڭ تېرىكىشىدىن بىخەۋەر ئۆز ھۇجرىسىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ باربىتنى چېلىۋەردى. شۇ ئەسنادا مەھمۇد قەشقەرى كېلىپ قالدى. گۇلپەرى بېشىنى كۆتۈرۈپ مەھمۇدنى كۆردى ـ دە، دەرھال باربىتنى گىلەمگە قويۇپ ئورنىدىن تۇردى.

— ئولتۇرۇڭ، قىزىم، — دېدى مەھمۇد ۋە ئۆزىمۇ كىرىپ گىلەمگە ئولتۇردى.

— باربىتىڭىزنى سورىماي چېلىپ قويدۇم، دادا، — دېدى گۇلپەرى ئۇنىڭ يېنىغا يۇكۇنۇپ:

— كېرەك يوق، قىزىم. مەن سىزنىڭ باربىت چالىدىغانلىقىڭىزنى بىلمەپتىمەن. ئەمدى بۇ باربىت سىزنىڭ بولسۇن.

گۇلپەرى خۇشال بولدى.

— راستما؟ رەھمەت سىزگە، دادا.

ئارىدىن يەنە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەھمۇد دىۋاندىن قايتىپ باربىتنىڭ ساداسىنى ئاڭلىدى ـ دە، يېڭىچە بىر ئەھۋالنى بايقاپ توختاپ قالدى. باربىت ساداسىغا قوشۇلۇپ، ئىلتەمۇر بىلەن گۇلپەرى بىرلىكتە ناخشا ئېيتىۋاتاتتى.

مەھمۇد بۇ يېڭىچە ئەھۋالغا قىزىقىپ، گۈلپەرىنىڭ ھۇجرىسى ئالدىغا كەلدى. قارىسا، ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە يېقىن ئولتۇراتتى. كۆزلىرىدىن ئوتلۇق ھېسسىيات ئۇرغۇپ تۇراتتى. شۇ تەرىقىدە ئۇلار پۈتۈن دۇنيانى ئۇنتۇغان ھالدا زوق - ھەۋەس بىلەن ناخشا ئېيتىماقتا ئىدى. مەھمۇد پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ئۆز ھۇجرىسىغا چىقىپ كەتتى.

«ئىلتەمۇرمۇ يىگىت بولدى، گۈلپەرىمۇ بويىغا يەتكەن قىز» دەپ ئويلىدى ئۇ ئۇلارنىڭ توينى قىلىپ قويايى.»

مەھمۇد قەشقەرى ئىلتەمۇر بىلەن گۈلپەرىنىڭ توينى ئۆتكۈزدى. مېھمانلار مەھمۇدقا سالام بەردى.

140

— تويغا مۇبارەك، ھەزرەتلىرى.

— چوڭ ساۋابلىق ئىش قىلدىڭىز، ھەزرىتىم.

خانىش تۈركەن خاتۇننىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقى توينىڭ تەنتەنىسىگە يېڭى تەنتەنە قوشتى.

— كېلىن قېنى؟ گۈلپەرى سىڭلىمنى كۆرەي، دېدى تۈركەن خاتۇن خۇش تەبەسسۇم بىلەن.

ئۇ گۈلپەرىگە مەرۋايىتلار بىلەن بېزىتىلگەن ئالتۇن تۇگمىلىك يىپەك كۆڭلەكنى بەردى.

— بۇنى ھازىرلا كىيىۋېلىڭ، — دېدى ئۇ.

ئاندىن ئۇ يەنە ئىككى تىزىق گۆھەرنى گۈلپەرىنىڭ بوينىغا ئۆز قولى بىلەن ئېسىپ قويدى.

نەغمە - ناۋا راسا قىزىپ كەتتى، كۈلكە - چاقچاقلار ئەۋجىگە چىقتى.

مەھمۇدنىڭ ئويقۇسى قاچقاندىكى سان - ساناقسىز يۇلتۇزلار چىمىرلاپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. تۇندىكى جىمجىتلىقتا

141

تۇيۇقسىزدىن بىر يېڭى جاننىڭ، بىر بوۋاقنىڭ «ئىڭە، ئىڭە» قىلىپ يىغلىغىنى ئاڭلاندى، هايال بولماي بوۋاقنىڭ يىغىسى يەنە بېسىقتى.

«گۈلپەرى بالىسىنى ئېمىتىۋاتىدۇ»، مەهمۇد ئىختىيارسىز تۇرده ئۆزلىكىدىن چۈشىنىشلىك بولغان بۇ ئىشنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى.

«ئىلتەمۇرمۇ ئاتا بولدى دەپ يەنە ئويلىدى مەهمۇد، «ئۇ مېنىڭ ئالدىمغا كەلگەنده ئۆسمۇر بالا ئىدى. مانا ئەمدى ئۆزىنىڭمۇ بالىسى بولدى.»

هەممە ئادەم، هەممە جانلىقلار ئۇيقۇغا كەتكەن. پەقەت، مەهمۇدلا ئۇخلىيالمايۋاتاتتى.

مەهمۇد گىلەمگە سېلىنغان تۆشەك ئۈستىده خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى.

«قەشقەردىكى تۇغقانلاردىن هازىر كىملەر هايات، كىملەر يوق؟» ئويلىدى ئۇ «ئادەم قېرىغانچە تۇغقانلارنى سېغىنىدىغان بولۇپ قالىدىكەن. بۇ يەرده غەززالى بىلەن تۇغقانده‌ك بولۇپ قالغانىدۇق. ئۇمۇ ۋاپات بولدى.»

مەهمۇد يېتىپ ئۇخلاشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. ياق، ئۇخلىيالمىدى. ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان ئۇ يالغۇز قالسىلا ئىچى پۇشۇپ، پەرىشانلىققا تولىدىغان بولۇپ قالغانىدى. هەدىسىلا قەشقەرنىڭ ئانارلىق باغلىرى، ساچىيە مەدرىسىنىڭ نەقىشلىك تاملىرى، ئوپال ۋە ئازىقتىكى ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن سۆيۈملۈك كىشىلىرىنىڭ ئۇنتۇلماس چىرايلىرى ئالدىغا كېلىۋالاتتى.

ئىلتەمۇر نىزامىيە مەدرىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن شۇ مەدرىسته مۇئەللىم بولدى. بىر كۈنى مەهمۇد ئىلتەمۇر

بىلەن گۈلپەرىنىڭ ھۈجرىسىغا كىردى، ئۇ ئۆزىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقان بۇ بىر جۈپ ياش ئەر ـ ئايالغا كۈلۈمسىرەپ قارىدى.

— ئولتۇرۇڭلار، قوزغالماڭلار، — دېدى ئۇ ۋە يۆگەكتىكى بوۋاقنى كۆتۈرۈپ تۇرغان گۈلپەرىنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— ئەكىلە، كىچىك يۈسۈپنى ماڭا بەرگىنە، — دېدى ئۇ ۋە بوۋاقنى كۆتۈرۈپ ئەركىلەتتى.

بۇ ئۆينىڭ يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ كىچىك ئەزاسىغا مەھمۇد ئۆزى «يۈسۈپ» دەپ ئىسىم قويغانىدى. «يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك دانىشمەن بولسۇن» دېگەنىدى ئۇ.

كىچىك يۈسۈپ «ئىگە» لەپ يىغلاپ كەتتى.

— قورسىقى ئاچتى ئۇنىڭ، — دېدى گۈلپەرى ۋە بوۋاقنى ئېلىپ ياندىكى بۆلمىگە چىقىپ كەتتى.

— بىر گېپىم بار، ئىلتەمۇر، — دېدى مەھمۇد، — ئۆزۈڭ بىلىسەن، بالام، مەن ئەسلىي قەشقەرلىق. ھازىر قەشقەردە ئاتام بىلەن بوۋام قارشىلاشقان تەرەپنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان بولغاچقا، مەن قايتىپ كېتەلمىدىم. لېكىن، يېشىم چوڭايغانسېرى ئاسان كۆڭلۈم بۇزۇلىدىغان بولۇپ قالدى. ئەمدى قايتىپ كېتىمەن. ھەسەن بۇغراخان كاللامنى ئالسىمۇ مەيلى. كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن تۇپراققا يەنە قان تۆكۈشكە رازىمەن.

— ئۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمەس، — دېدى ئۇ — ھەسەن بۇغراخاننىڭ ئادىللىق ۋە ئالىيجانابلىقتا نامى بار.

— سىلەرچۇ، ئىلتەمۇر؟ سىلەرمۇ مەن بىلەن كېتەمسىلەر؟ — دەپ سورىدى مەھمۇد. ئەمدى ئۇنىڭ

كۆزلىرى ئۈمىد ۋە ئىلتىجا مەنىسىنى ئىپادىلەپ چاقناپ كەتتى.

— بىزمۇ، ئەلۋەتتە، سىز بىلەن كېتىمىز، — دېدى ئىلتەرمۇ.

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز، دادا!

مەھمۇد بىلەن ئىلتەمۇرمۇ چۆچۈپ ئىشىك تەرەپكە قاراشتى. گۈلپەرى يۈگۈرۈپ كېلىپ مەھمۇدنىڭ يېنىغا ئولتۇردى ـ دە، ئۇنىڭ قولىنى چىڭ قىسىپ تۇتتى. ئۇ ئوغلى يۈسۈپنى ئۇخلىتىپ قويۇپ چىققانىدى.

— بىز سىز بىلەن كەتمەي نەگە باراتتۇق؟ — دېدى ئۇ — بۇنداق دېگۈچە، «قەشقەرگە كېتىمىز، باللىرىم، يۈرۈڭلار» دەپلا بىزنى باشلاپ ماڭسىڭىز بولمىدىمۇ!

مەھمۇدنىڭ كۆزلىرىگە ياش كەلدى. ئۇ ئىلتەمۇر بىلەن گۈلپەرنى ئىككى يېنىغا تارتىپ قۇچاقلىدى، ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سىلىدى.

— ماقۇل ئەمىسە، — دېدى ئۇ — سۇلتان ئىسپاھانغا كەتكىنىچە تېخى قايتىپ كەلمىدى. مەن تۇركەن خاتۇندىن قەشقەرگە كېتىشىمىزگە رۇخسەت سورايمەن.

— بولمايدۇ! — دېدى تۇركەن خاتۇن كەسكىن تەلەپپۇزدا! — باغدادتىكى ئىشلىرىمىز سىزدەك ئادەملەرگە ئېھتىياجلىق. سىز كەتسىڭىز بولمايدۇ!

بۇ ئايال ھوقۇقدار دەسلەپتە مەھمۇد قەشقەرنى ئىنتايىن خۇش مۇئامىلە بىلەن ئىززەت ـ ھۆرمەتنى قىلىپ قارشى ئالغانىدى. ئەمما، ئاتاقلىق تىلشۇناسنىڭ قەشقەرگە كېتىش توغرىسىدىكى ئىلتماسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىراقلا چىرايى ئۆڭدى ۋە يۇقىرىقىدەك كەسكىن

تەلەپپۇز بىلەن ئىنكاس قايتۇردى.

مەھمۇد ئەلەم بىلەن بېشىنى تۆۋەن سالدى. ئۇ تۈركەن خاتۇننىڭ خۇلقى ـ مىجەزىنى خېلى ئوبدان چۈشىنەتتى. «ئۇ ئاغزىدىن چىققان گېپىدىن يانمايدۇ، قىلىمەن دېگىنىنى قىلماي قالمايدۇ» دەپ ئويلىدى مەھمۇد ئۈمىدسىزلەنگەن ھالدا.

— ھازىرقى خىزمەت ئورنىڭىزدىن رازى ئەمەسمۇ ياكى سىز؟ — دەپ سوريدى تۈركەن خاتۇن.

— يوقسۇ، ئۇنداق ئەمەس، — دېدى مەھمۇد، — پېقىر مەنسەپ دەۋاسىنى قىلىپ كەلمىدىم.

— بولدى! خىزمىتىڭىزنى يۆتكەيمەن — دېدى تۈركەن خاتۇن، — ئەتىدىن باشلاپ ئوردىدا خىزمەت قىلىسىز. ئوردىدا مەسلىھەتچى بولۇڭ. سۇلتان مەلىك شاھمۇ سىزنى بۇرۇنلا مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلماقچىدى.

مەھمۇد بۇ خانىشنىڭ سۆزىمەن ۋە تەدبىرلىك ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. لېكىن، بۇنچىلىك كەسكىنلىك بىلەن ئىش بېجىرىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىدى. ئۇ ئەمدى بۇ قۇدرەتلىك ئايال ھۆكۈمدارنىڭ قولىدىن چىقىپ، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە كېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندى.

— ئېھ! يۇرتۇمنى بىر كۆرۈۋالسام ئارمىنىم يوق ئىدى! — دەپ ھەسرەتلىك خىتاب قىلدى ئۇ.

ئوردا ئىچى ئۆرىتۆپە بولۇپ كەتتى.

— سۇلتان كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ، — ئوردا ئەھلى ئۆزئارا خەۋەر يەتكۈزۈشتى.

باش ۋەزىر نىزامىلمۇلۇك ئەتىدىن كەچكىچە تىنىم تاپماي، ئەمەلدار ۋە خىزمەتكارلارنى تەرەپ ـ تەرەپكە

چاپتۇرۇپ هالىنى قويمىدى.

— ئاتاقلىق تېۋىپلارنىڭ هەممىسىنى يىغىپ كېلىڭلار!

مەلىك شاهنىڭ كېسىلى سوزۇلۇپ كەتتى. تۇركەن خاتۇن كېچە ـ كۈندۈز ئۇنىڭ يېنىدىن كەتمىدى. ئۇ ئاش ـ تاماقنىمۇ، ئۇيقۇنىمۇ ئۇنتۇدى.

كېنىزەكلەر ئۇنى ئارام ئېلىشقا ئۈندەيتتى.

— تۇركەن خاتۇن ئالىيلىرى، — دەيتتى ئۇلار بىردەم ئۇخلىۋالغايسىز. تېۋىپلار بار، بىزمۇ بار. سۇلتانۇل ئەزەمنىڭ هالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالىمىز.

تۇركەن خاتۇن ئۇنىمايتتى، هېچكىمنىڭ گېپىگە كىرمەيتتى.

بەندىلەرنىڭ مۇهەببىتى ۋە تىرىشچانلىقلىرى مەلىك شاهقا شىپالىق بەخش ئېتەلمىدى. 1092 ـ يىلى ئۇ ۋاپات بولدى.

شۇندىن كېيىن ئوردىدا پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. تۇركەن خاتۇن ئۆزىنىڭ بەش ياشلىق ئوغلى مەهمۇدنى تەختكە چىقارماقچى بولدى. باش ۋەزىر ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ، چوڭ شاهزادە بېركيارۇق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك دېدى. شۇنىڭ بىلەن، ئوردىدا قوراللىق توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. تۇركەن خاتۇن دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ، نازۇك قوللىرىنى كەسكىن شىلتىپ، قوشۇنلارنى هەربىكەتكە كەلتۈردى. بىر كۈننىڭ ئىچىدىلا پۈتۈن باغداد تۇركەن خاتۇننىڭ قولىغا ئۆتتى. توقۇنۇشتا باش ۋەزىر نىزامىلمۇلۇك قازا تاپتى. بىر مەيدان پاجىئە باش ۋەزىرنىڭ ئۆلۈمى بىلەن تېزلا ئاياغلاشتى. تۇركەن خاتۇنغا قارشى تۇرغۇچىلار باغدادتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.

ئاردىن ئۇچ ئاي ئۆتكەندە سالجۇقىيلارنىڭ پايتەختى ئىسپاھاندىن كەلگەن قوشۇن باغدادنى مۇھاسىرىگە ئالدى. 145
شەھەر ئىچى ئەنسىزلىككە چۆمدى. بەزىلەر ئىشىك - دەرۋازىلىرىنى تاقىماقتا، بەزىلەر قاياقلارغىدۇ قاچماقتا ئىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئوردا چېرىكلىرىگە قوشۇلۇپ، شەھەر مۇداپىئەسىگە قاتناشتى.

— ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەيلى! — دەپ ۋارقىرايتتى ئۇلار، — شەھەرگە كىرسە ھەممىمىزنى ۋەيران قىلىدۇ.

ئىلتەمۇرمۇ ئوپۇر - توپۇر بولۇشۇپ كەتكەن پىدائىيلار توپى ئىچىدە ئىتتىرىلىپ، سوقۇلۇپ يۇرۇپ سېپىل ئۈستىگە چىقىپ قالدى.

ئىسپاھان قوشۇنى ھۇجۇم باشلىدى. باغداد مۇداپىئەچىلىرى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئوقيادىن ئوق ياغدۇردى، يوغان - يوغان تاشلارنى ئىرغىتىپ ئېتىشتى، قايناق سۇ ۋە قىزىتىلغان ياغلارنى تۆكۈشتى.

ئىسپاھانلىقلار شەھەرگە بېسىپ كىردى. ئىلتەمۇر تەمتىرەپ قالدى. ئۇياق - بۇياققا قالايمىقان يۇگۇرۇپ قېچىشۋاتقان چېرىكلەر ۋە پىدائىيلار ئۇنى ئىتتىرىپ يىقىتىۋەتتى. ئۇ كىيىم - كېچەكلەرنى قېقىشتۇرۇۋېتىشكىمۇ ئۈلگۈرمەي سېپىل پەلەمپىيىدىن پەسكە چۈشتى.

ئىسپاھاندىن كەلگە ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەر كوچا - كويلارغا تارقىلىپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئىلتەمۇر سېپىلدىن چۈشۈشىگىلا بىر توپ چېرىكلەرگە دۇچ كەلدى. ئىسپاھانلىق چېرىكلەر ئۇنى تۇتىۋالدى. ۋە ئىتتىرىپ،

دۆشكەلەپ يىگىرمە ـ ئوتتۇزچە ئەسىرنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، «تېزماڭ!» دەپ قامچىلىرى بىلەن ساۋاب كېتىۋاتقان ئاتلىق چېرىكلەرنى كۆردى. ئىلتەرمۇ شۇ ئەسىرلەر توپىغا قوشۇلۇپ قالدى.

146 زاۋال ۋاقتى يېقىنلىشىپ قالدى. مەھمۇد قەشقەرى بىلەن گۈلپەرى ئىلتەرمۇرنىڭ يولىغا قاراپ، كۆرلىرى تېشىلگۈدەك بولدى.

— مەن ئوردىغا بېرىپ، ئىلتەمۇرنىڭ ئىستەك ـ سورىقىنى قىلىپ باقاي، — دېدى مەھمۇد.

147 ئۇ ئوردىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيدانغا كەلگەندە بىر توپ چېرىكلەر ئۇنى توسۇۋالدى. چېرىكلەر مەھمۇدنى بىردەم سوراق قىلىشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ باشلىقى بۇيرۇق قىلدى:

— تۇتۇڭلار ئۇنى، ئاپىرىپ گۈندىخانىغا سولاپ قويۇڭلار. كېيىن بەگ ـ خوجىلىرىمىز سۈرۈشتۈرۈۋالسۇن.

نەيزە تۇتقان توّت چېرىك مەھمۇدنى ئىتتىرىپ ماڭدى. «گۈلپەرى يالغۇز قالدى» — دەپ يۈرىكى ئېچىشقان هالدا ئويلىدى مەھمۇد، لېكىن گەپ قىلمىدى.

148 گۈلپەرى كېچىچە ئۇخلىماي يىغلاپ چىقتى. ئەتىسى سەھەردىلا گۈلپەرى پۈركەنجىسىنى يېپىنىپ ئۆيدىن چىقتى.

— دادام بىلەن ئىلتەمۇرنى ئىزدەيمەن، — دەپ قىسقىلا چۈشەنچە بەردى ئۇ قېرى خىزمەتكارغا.

شۇ كۈنى ۋە ئەتىسى بولۇپ، ئىككى كۈن گۈلپەرى كوچىمۇ كوچا يۈرۈپ، دىۋان، قازىخانا ۋە تۈرلۈك مەھكىمىلەرنى ئارىلاپ چىقتى. بەزى يەرلەرگە كىرەلمىدى، بەزى يەرلەرگە كىرەلمىدى. كىرگەن يەرلىرىدە ساپلا يېڭى

ئەمەلدارلار بولغاچقا، ئۇلار ئىلتەمۇرنى تونۇمايتتى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ نامىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئۆزىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلار بۇ ئىككىيلەننىڭ نېمە بولغانلىقىنى، ھازىر قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى.

ئۆسمۇر سۇلتان بېركيارۇق (مەلىك شاھنىڭ چوڭ ئوغلى) ۋەزىرلەر بىلەن ئوردىغا كىردى. تۇركەن خاتۇن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد قەتلى قىلىندى.

149

خالايىق گۇلپەرىنى ئارىغا ئېلىپ، ئوردا ئالدىغا توپلاشتى ۋە مەھمۇد قەشقەرىنى گۇندىخانىدىن چىقىرىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. يېڭى باش ۋەزىر مەھمۇدنىڭ قامالغانلىقىنى ئۇقۇپ خاپا بولدى ۋە مەھمۇد قەشقەرىنى ئازاد قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

مەھمۇد قەشقەرى گۇندىخانىدىن چىقىپ، دەرۋازا ئالدىدا توختاپ قالدى. سانجاق ـ سانجان بولۇپ توپلانغان خالايىق ئۇنى كۆتۈپ تۇراتتى. گۇلپەرى يىغلىغان پېتى كىشىلەر ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىقىپ، ئۆزىنى مەھمۇدنىڭ قۇچىقىغا ئاتتى.

— دادا ... جېنىم دادا!

مەھمۇد ئىلتەمۇر يازغان خاتىرىلەرنى ئېلىپ، ئوردىدا مۇھىم خىزمەت قىلىۋاتقان مەۋسۇلىغا بەردى.

150

— بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى كىم؟ — سوردى مەۋسۇلى.

— پېقىرنىڭ بىر يېتىم شاگىرتى، — دېدى مەھمۇد.

ئارىدىن بەش كۈن ئۆتكەندە باش ۋەزىر ئۆزى مەھمۇد قەشقەرىنى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى.

151

— سىز تەقدىم قىلغان ئەسەرنى زور قىزىقىش بىلەن

ئوقۇپ چىقتىم، — دېدى ئۇ،— سىزنىڭ ئۇ شاگىرتىڭىز هازىر قەيەردە؟

مەھمۇد ئىلتەمۇرنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى.

— بۇنداق ئادەملەر بىزگە كېرەكلىك، — دېدى باش ۋەزىر، — ئۇنى گۇندىخانىدىن ئازاد قىلىمىز. ئۇ يەنە ئوردىدا تارىخچى بولسۇن.

ئىلتەمۇر شۇ كۈنىلا گۇندىخانىدىن بوشتىلدى.

قايتا قەد كۆتۈرگەن «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە»

1105 - باغداد خەلىپىسىنىڭ ئوردىسىغا قەشقەردىن ئەلچىلەر كەلدى. باش ئەلچى خەلىپىنىڭ قوبۇلخانىسىدا مەھمۇد قەشقەرى بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھازىرقى خاقانى ئارسلان خاننىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇردى.

— ئەھمەد ئارسلان خان ئالىيلىرى سىزگە سالام ئېيتتى، — دېدى ئۇ، — قارا خاقانىمىز سىزنىڭ قەشقەرگە قايتىپ بېرىشىڭىزنى ئارزۇ قىلىدۇ. مانا بۇ ئارسلانخاننىڭ مەۋلانى ھەزرەتلىرىنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلىپ ئۆز قولى بىلەن يازغان خېتى.

مەھمۇد خەتنى شۇ يەردىلا ئوقۇپ چىقتى.

— يۇرتۇمنى بەك سېغىندىم، — دېدى، — ئەمدى كېتىمەن، قەشقەرگە ... كەتمىسەم بولمايدۇ.

ئۇنىڭ ئاۋازى تىترەپ كەتتى.

قەشقەر ئەلچىلىرىنىڭ كارۋىنى باغدادتىن چىقىپ، كۈنچىقىش تەرەپكە يول ئالدى. قاتار تىزىلغان تۆگىلەر ۋە ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەر ئۇزۇن سوزۇلۇپ، پايانسىز چۆلگە ئىچكىرىلەپ كېتىۋاتاتتى. مەھمۇد قەشقەرى كارۋاننىڭ

ئوتتۇرىدىكى بىر تۆگىنىڭ ئىككى لوكىسى ئارىلىقىغا بېكىتىلگەن سايىۋەنلىك ئورۇندۇقتا ئولتۇراتتى.

ئىلگىرى مەھمۇد پەقەت قەشقەرگە كېتىشنىلا ئويلايتتى. مانا ئەمدى كارۋان قەشقەر يولىغا ئىلگىرلىگەنسېرى خۇددى ئۇنىڭ باغدادتا ئىنتايىن مۇھىم، قەدىرلىك بىر نېمىسى قېلىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. بۇ شەھەردە ئۆتكەن كۈنلەردە ئۇ گويا كى دات باسماس پولاتتەك تاۋلىنىپ چىقتى، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ يېتىلدى. شۇ كۈنلەردە ئۇ ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تارىخنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە تەقدىم قىلدى.

قەشقەردە ئەھمەد ئارسلان خان پەرىشتە سۈپەت ئاقساقاللىق ئالىمنى قىزغىن قارشى ئالدى. بۇ پەرىشتە سۈپەت بوۋاي مەھمۇد قەشقەرى ھاسسىسغا تايىنىپ ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدا بىر ئەسناغىچە شۇك بولۇپ تۇرۇپ كەتتى. ئۇ دەرۋازىدىكى رەڭدار سىرلانغان ئويما نەقشلەرگە، كۈنگۈرلىك سىپىللەرگە، سىپىللەر ئۈستىدىكى نەيزە تۇتقان چېرىكلەرگە يېنىش - يېنىشلاپ قارايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا يىراق ئۆتمۈشنىڭ خاتىرىلىرى سۈرەتلىنىشكە باشلىدى. ئۇ بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىدا بۇ ئوردىغا خۇددى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كىرگەندەك كىرىپ چىقىپ يۈرەتتى. بوۋىسى مۇھەممەد بۇغراخان، ئاتىسى ھۈسەيىن ئارسلان ئىلىك خان، ئانىسى بۇبى رابىيە مۇشۇ ئوردىدا تۇرغان...

ئالىم دەرۋازا ئالدىدا تۇرۇپ، نۇرغۇن ئەسلىمىلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى.

155 مەھمۇد خان ساربىيدا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ ئارام ئالغاندىن كېيىن ئوپالغا كەتتى.

156 ئوپال خەلقى قەشقەر يولىغا چىقىپ، ئالىمنى ئىسسىق مېھرى بىلەن كۈتۈۋالدى. مەھمۇد سايىۋەنلىك ھارۋىدا ئولتۇرۇپ، ئەتراپقا تويماي قارايتتى. ئازىق قەلئەسى كۆرۈندى. ئۇنىڭ نەپسى بوغۇلۇپ، يۈرىكى ئېغىپ كېتىۋاتقاندەك بولدى.

— توختاڭلار، مەن چۈشۈپ ماڭاي، — دېدى ئۇ.

ھارۋا توختىدى. ئىلتەمۇر بىلەن گۈلپەرى مەھمۇدنى يۆلەشتۈرۈپ ھارۋىدىن چۈشۈردى.

— مەن مۇشۇ يەردە تۇغۇلغان، — دېدى مەھمۇد قولى بىلەن قەلئەنى كۆرسىتىپ.

ئىلتەمۇر، گۈلپەرى ۋە ئۇلارنىڭ ئوغلى يۈسۈپ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ تۇغۇلغان كەنتىگە ھاياجانلانغان ھالەتتە كىرىپ كەلدى.

157 مەھمۇد ئىلتەمۇر بىلەن يۈسۈپنى باشلاپ چىقىپ، يول بويىدىكى بىر خارابلىكنى كۆرسەتتى.

— قاراڭلار، — دېدى ئۇ، — بۇ ئەسلىي مەدرىس ئىدى. بۇنى مەن سالدۇرغان ۋە «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» دەپ ئاتىغانىدىم. مەن قەشقەردىن كەتكەندىن كېيىن مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ئىلىم ـ مەرىپەتكە بولغان ئۆچمەنلىكى بىلەن بۇ مەدرىسنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپتۇ.

بالام ئىلتەمۇر، بىز بۇ خارابلىك ئۈستىگە يەنە يېڭىدىن مەدرىس قۇرىمىز. مەن قېرىدىم، بۇ ئىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزەلمەي قالسام سەن داۋاملاشتۇرغىن.

— چوقۇم شۇنداق قىلىمەن، ئاتا، — دېدى ئىلتەمۇر،

ئۇنىڭ قولىنى مەھكەم قىسىپ تۇتۇپ.

— مەنمۇ بار، بوۋا، — دېدى يۇسۇپ، — نېمىشقا ماڭا ئىش بۇيرۇمايسىز بۇ مەدرىسنى سېلىشقا مەنمۇ يارده‌ملىشىمەن.

خارابلىك ئورنىدا يېڭى مەدرىس قەد كۆتۈردى. چوڭ ئىشىكنىڭ باش تەرىپىگە قىزىل سىردا «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» دېگەن هۆسن خەت يېزىلغاندى.

دەرسخانىدا مەھمۇد قەشقەرى قاتار تىزىلىپ ئولتۇرغان تالىپلارغا دەرس ئۆتمەكتە ئىدى:

— مەن سىلەرگە تىل ـ ئەدەبىيات ۋە تاريختىن دەرس ئۆتۈۋاتىمەن. سىلەر يەنە باشقا پەنلەرنىمۇ ئۆگىنىڭلار، باشقا ئەللەرنىڭ هۇنەر ـ سەنئەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈڭلار. بۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كېلىدىغان يېڭى پەن، يېڭى كەسىپلەرنى تېخىمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىڭلار. شۇنداق قىلساڭلار ئۆزۈڭلارمۇ خار بولمايسىلەر، ئېلىمىز داۋاملىق گۈللەپ ياشنايدۇ.

ياشلارغا كۆيۈنۈش هېسسىياتى بىلەن ئېيتىلىۋاتقان نەسىهەتلەر ئىجتىهاتلىق تالىپلارنىڭ قەلبلىرىگە ئەبەدىي ئۆچمەس نەقىشلەردەك چېكىلمەكتە ئىدى.

مەھمۇد تالىپلار بىلەن بىللە مەدرىستىن چىقتى.

يان كوچىدىن بىر بوۋاي ناخشا ئېيتىپ چىقتى. بىر ئۆسمۈر بالا ناخشىغا تەڭكەش قىلىپ ساپايى چالماقتا ئىدى.

— بۇ قايسى ناخشا؟ — دەپ سوريدى مەھمۇد بوۋايدىن، — مەن بۇرۇن ئاڭلىماپتىكەنمەن.

— قارىغاندا، سىز باشقا يۇرتتىن كەلگەن ئوخشايسىز، — دېدى بوۋاي، — بۇ ناخشا «قەشقەر

ناخشىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەزىزانە قەشقەردىن مەھمۇد قەشقەرى ئىسىملىك ئۇلۇغ ئالىم چىقتى. بۇ ناخشىدا شۇ ئالىمغا مەدھىيە ئوقۇلىدۇ.

— سىز مەھمۇد قەشقەرىنى كۆرگەنمۇ؟ — دەپ سورىدى تالىپلاردىن بىرى.

— ياق، كۆرمىگەن، — دېدى بوۋاي، — لېكىن بۇ زات مېنىڭ ۋە كۇرمىڭلىغان ئادەملەرنىڭ قەلبلىرىدىن ئورۇن ئالغان.

نوروز بايرىمى. مەھمۇد قەشقەرى كۆچىلىك بىلەن بىرلىكتە نوروز بۇلاق يېنىغا راسلانغان سورۇنغا كېلىپ ئولتۇردى.

— مۆھتەرەم ھەزرەتلىرى، — دېدى بىر مەۋلانە مەھمۇد قەشقەرىگە قاراپ، — كۆچىلىككە بىر تەلىپى بار. سىز ئىلىم ـ پەننىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىقىشتىكى تەجرىبە ساۋاقلىرىڭىزنى سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىزكەن.

— ماقۇل، — دېدى مەھمۇد، — مېنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىم بەك ئاددىي، ھەممىسىنى يىغىنچاقلىغاندا پەقەت «ئۆگىنىش» دېگەن بىر سۆزگىلا مەركەزلىشىدۇ. نەتىجە يارىتىمەن دېگەن ئادەم ئۆزلۈكىدىن قېتىرقىنىپ داۋاملىق ئۆگىنىشى كېرەك. ئۆگەنگەنسېرى، كىتاب ئوقۇغانسېرى ئۆزىمىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز تېخى ناھايىتى ئاز ئىكەنلىكىنى، بىلىشكە، ئۆگىنىشكە تېگىشلىك نەرسىلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

«ھەزرىتى مەۋلانە مەھمۇد قەشقەرى باغدادتىن قايتىپ كېلىپ، ئوپالدىكى ئۆزى سالدۇرغان مەھمۇدىيە مەدرىسىدە سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلدى ۋە 97 يېشىدا بۇ ئۆتنە

ئالەمدىن مەڭگۈلۈك ئالەمگە كۆچتى. ئاللا ئۇنىڭ بۇ روھىنى قۇتلۇق قىلغاي.»

ئىلتەمۇر يېزىۋاتقان خاتىرىسىنى يۇقىرىقىدەك سۆزلەر بىلەن تاماملىدى.

ماتەملىك كىيىملىرىنى كىيگەن گۈلپەرى كىردى.

— يېزىپ بولدىڭىزمۇ؟ — سورىدى ئۇ تولا يىغلاپ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن ئېرىگە قاراپ.

— يېزىپ بولدۇم، — دېدى ئىلتەمۇر.

— ئۇ ئادەملەر ئىچىدىكى ياخشىلارنىڭ ياخشىسى ئىدى ...، — گۈلپەرى شۇ سۆزلەرنى ئېيتقاندا يەنە ئىختىيارسىز تۇردە كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياشلىرى قۇيۇلۇپ كەتتى.

ئىلتەمۇرنىڭ ئوغلى يۇسۇپ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ شىرەسى ئۈستىگە قەغەزلىرىنى قويۇپ، تۆۋەندىكى قۇرلارنى يازدى:

«بىز مەھمۇد قەشقەرىدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بالاساغۇندەك مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىزىنى بېسىشىمىز كېرەك. بۇنداق دېگەنلىك، ھەممىمىز تىلشۇناس ياكى ئەدەبىياتچى بولۇشىمىز كېرەك دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىز ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ھارماي ـ تالماي كۈرەش قىلىش، ئىزدىنىش، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك. بۇۋام مەھمۇدنىڭ ئارزۇسى، ئۈمىدى ھەم ۋەسىيىتى ئەنە شۇنداق. بىز ئۆزىمىزدىن بۇرۇنقى ئىلغار پىكىرلىك ئادەملەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇلار يېتىپ بارالمىغان مەنزىللەرگە بېرىشىمىز، ئۇلارنىڭ يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قەدەملىرى يەتمىگەن يېڭى يوللارنى ئېچىشىمىز كېرەك.»

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر سابىت
مەسئۇل كورىكتورى: ئارزىگۇل كېرەم
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: مۇراددىل ئابىد

تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر ـ 3
(2)

بۇيۇك تىلشۇناس ـــ مەھمۇد قەشقەرى

ئاپتورى: پەرھات جىلان
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۇرۇمچى رېنشياڭ مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 787×1029 مم، 1/32 باسما تاۋىقى: 3.375
2003 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2003 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—5000
ISBN 7—228—08012—2
ئومۇمىي باھاسى (1—5): 30.00 يۈەن
(يەككە باھاسى: 6.00 يۈەن)

قالفاكتابخانسى
阿尔泰书店
Tel: 8325552